

EBÛ UBEYDE MA‘MER b. el-MÜSENNÂ, MECÂZÜ’L-KUR’ÂN’I ve MUKADDİMESİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

A REVIEW OF ABU UBAYDAH MA‘MAR IBN al-MUTHANNA, HIS BOOK MAJAZ AL-QUR’AN and ITS MUQADDIMA

Zeynep Nermin AKSAKAL*

ÖZET: Arap dili ve belâgatı, Kur’ân tefsirinde gerekli olan ilimlerin en önemlisidir. Tefsirde, Kur’ân kelimelerini konulduğu manalardan koparmamak için, Arapça’nın vahiy dönemindeki kullanımlarını bilmek, bu dönemden uzaklaştıkça daha da önem kazanmaktadır. Bu nedenle Kur’ân çalışmalarında kaynak olarak ilk dönem âlimleri ve çalışmaları ayrı bir öneme sahiptir. Bu çalışmada da tefsir başta olmak üzere temel İslâm bilimlerine esas olan filolojik eserler bırakan ilk dönem İslâm âlimlerinden Ebû Ubeyde Ma‘mer b. el-Müsennâ’nın hayatı, ilmî şahsiyeti ve filolojik tefsiri *Mecâzü’l-Kur’ân* incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Özellikle *Mecâzü’l-Kur’ân*’ın, tefsir çalışmalarına usûlen yol gösterici olan ve Arap dili ve belâgatı açısından önemli olan giriş bölümündeki konular ele alınmıştır. Fuad Sezgin’in, *Mecâzü’l-Kur’ân*’ın beş yazma nüshası üzerinde çalışmak suretiyle neşrettiği eser, bu çalışmanın temel kaynağını teşkil etmektedir.

Anahtar sözcükler: Ebû Ubeyde, *Mecâzü’l-Kur’ân*, filolojik tefsir, Arap dili ve belâgatı.

ABSTRACT: Arabic language and rhetoric is the most important science being necessary for Tafsir of the Qur’an. Distance from the date of revelation, it is gaining more importance to know the using of Arabic that was used during the time of revelation in order to do not remove meaning of the Qur’anic words from their places at Tafsir. Therefore early scholars and their works have a particular importance as the source of the Qur’anic studies. In this study, it was studied and evaluated that Abu Ubaydah Ma‘mar Ibn al-Muthanna and his scientific personality who left philological works which are essential to the basic Islamic sciences among the early Islamic scholars. Likewise it was studied his philological tafsir by the name of “*Majaz al-Qur’an*”. Especially, issues in the introduction of *Mecâzü’l-Kur’ân* which guide formally to tafsir studies and are important for the Arabic language and rhetoric, were discussed. “*Majaz al-Qur’an*” which was published by Fuad Sezgin by working on five manuscripts, constitutes the main source of this study.

Keywords: Abu Ubaydah, *Majaz al-Qur’an*, philological tafsir, Arabic language and rhetoric.

1. GİRİŞ

Kur’ân’ı doğru okuma ve anlama konusunda, Kur’ân’ın nüzûl döneminde konuşulan Arapça’nın bilinmesi büyük önem arz etmektedir. Bu konudaki filolojik çabalar, Hz. Ali’nin (ö. 40/660) Ebû’l-Esved ed-Düelî’den (ö. 69/688) Arap dili kaidelerini belirlemesini istemesiyle birlikte İslâm’ın ilk dönemlerinde başlamıştır. Hicrî II. asırda, İslâm’ı henüz kabul etmiş Arap olmayan toplumların Kur’ân’ı öğrenme ihtiyaçları ortaya çıkarken, öte yandan yaşanan sosyal karışıklık içinde fasih Arapça’nın unutulması tehlikesi söz konusu olmuş, bu durumlara karşılık olarak filolojik çalışmalar yaygınlaşmıştır.¹ Bu nedenle ilk dönem tefsirleri genellikle filolojik mahiyettedir. Bu tefsirler, Kur’ân’ın üslûbunu anlama konusunda Arap dilindeki kaideleri bilmenin yanında, Arapça’nın belâgatına dair incelikleri bilmenin önemine de vurgu yapmışlardır. Nitekim Arap dili ve belâgatı bilgisinin ihmâli, Kur’ân’da sözün güzelliği için gelen bazı farklı kullanımların yanlış anlaşılmasına ya da Kur’ân’da hata olduğu zannına sebep

* Araştırma Görevlisi, Erzincan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Erzincan, Türkiye, znaksakal@erzincan.edu.tr

¹ es-Sâlih, Subhî, *Kur’ân İlimleri*, (trc. M. Said Şimşek), Kitap Dünyası Yay., Konya 2008, s. 124; el-Kazvînî, Muhammed b. Abdîrahmân el-Hatîb, *el-İzâh fî Ulûmi’l-Belâga*, I-III (thk. M. Abdülmün‘im el-Hafâcî), Dâru’l-Cil, Beyrut, ts., I, 4-5.

olabilmektedir. Bu anlamda yapılan çalışmalar içerisinde Ebû Ubeyde'nin *Mecâzü'l-Kur'ân*'ı, günümüze ulaşmış olan önemli bir erken dönem (hicri II. asır) filolojik tefsir çalışmasıdır.

Mecâzü'l-Kur'ân, kaleme alındığı dönem ve sonrasında ilim ve kültür dünyasına büyük katkılar sağlamış, mütekaddimûn ve müteahhirûn dönemlerinden birçok önemli çalışmaya kaynak olmuştur.² Özellikle dil ve tefsir çalışmalarına kaynak olan eserin ehemmiyetli addedilebilecek bir kısmının Buhârî tarafından iktibas edilmiş olması, eserin tefsir alanı dışındaki çalışmalara da kaynak olduğunu göstermiştir.³

Mecâzü'l-Kur'ân ve müellifi bazı yönlerden tenkit de edilmiştir. Ebû Ubeyde'nin, tefsirinde rivayetlere değil re'ye dayanması ve nahivle sarfa yönelik bazı izahları hakkındaki bu tenkitler, tefsir ve tarih kitapları yanında müstakil çalışmalarda da ele alınmıştır.⁴

Kur'ân'daki kelime ve ifadelerin Arap dilindeki benzer kullanım ve manalarına vurgu yapan *Mecâzü'l-Kur'ân*, belâgatın Arap dilinden bağımsız bir ilim hâline geldiği hicri V. asırda⁵ belâgat alanında yapılan ilk çalışmalar arasında sayılmıştır.⁶ Bu nedenle *Mecâzü'l-Kur'ân*'ın tefsir usûlü çalışmalarının ilk örnek ve kaynaklarından olan mukaddimesi,⁷ Arap dili ve belâgatı açısından da incelenmelidir. Bu çalışmada da Ebû Ubeyde ve *Mecâzü'l-Kur'ân* hakkında bilgi verildikten sonra, tefsirin mukaddimesinde yer alan konular ele alınacaktır. Özellikle, mukaddimede zikredilen mecaz çeşitlerinin belâgat ilmindeki karşılıkları araştırılacak, böylece mecaz kavramının anlam ve kapsamı tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu süreçte farklı kaynaklardan da istifade edilecek ve konularla ilgili açıklamalar arasında mukayese yapılacaktır.

2. EBÛ UBEYDE MA'MER B. EL-MÛSENNÂ

Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (ö. 209/824 [?]), Kureyş'in ya da Benî Mürre'ye bağlı Teym kabilesinin bir mevlâsıdır (azatlı köle). Doğum tarihi ihtilaflıdır. En doğrusu Hasan Basrî'nin vefat ettiği senede (ö. 110/728) doğmuş olduğudur. Doğum yeri bilinmemektedir. Ancak Basra uleması arasında sayıldığından Basra'lı olduğu söylenir. Ebû'l-'Aynâ'dan Ebû Ubeyde'ye isnatla gelen bir rivayete göre, Ebû Ubeyde babasının Yahudi asıllı olduğunu söylemiştir. Bu rivayette Ebû Ubeyde'nin babası hakkında "إنه يهودى الأصل - O Yahudi asıllıdır" ifadesini sarf ederken ciddi olmadığı belirtilir. İfade edildiğine göre, Ebû Ubeyde'nin muasırlarına yönelik şiddetli eleştirilerinden dolayı kazandığı husumetten hâsıl olan intikam arzusu ve Arap karşıtı Şuûbiyye hareketinin taraftarlarından olması, onun mizah için söylenmiş bu sözünün gerçek manaya taşınarak nakledilmesine sebep olmuştur. Ebû Ubeyde'nin Yahudi asıllı olmasıyla övündüğüne dair bahisler de sadece Batılı kaynaklarda geçer.⁸ Ebû Ubeyde'nin babası hakkındaki bu rivayet şöyledir: "Herkesi ayıplayıp dili ile bîzar eden Ebû Ubeyde'ye bir gün, "Ebû Ubeyde! Sen herkes hakkında dedikodu ediyor ve neseplerini kötülüyorsun. Allah aşkına bana babanın kim olduğunu, aslını söyler misin?" şeklinde ısrarla bir soru sorulur. O da bu ısrar üzerine, "Babam, bana babasının Bâcervân'da mukim bir Yahudi olduğunu anlatırdı"

² Ebû Ubeyde, Ma'mer b. Müsennâ, *Mecâzü'l-Kur'ân*, I-II (nşr. Fuad Sezgin), Mısır 1954, neşredenin girişi, I, 17.

³ Fuad Sezgin, bu tespiti üzerine hazırladığı *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar* isimli çalışmasında, bilindiğinin aksine muhaddislerin de mevcut bir literatürden istifade ettiğini göstermiştir. Bu çalışmaya göre Buhârî, "*Sahih*"inin özellikle *Kitâbü't-Tefsîr* bâbında olmak üzere pek çok yerinde *Mecâzü'l-Kur'ân*'dan istifade etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Sezgin, Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul 1956, s. 117-147.

⁴ Esere yönelik bazı eleştiriler için bk. Bulut, Ali, "Ebû Ubeyde'nin Mecâzü'l-Kur'ân'ına Yönelik Bazı Eleştiriler", *Nüşa*, sy. 15 (Güz 2004), s. 67-71; Yerinde, Adem, "Mecâzü'l-Kur'ân'ı Çerçevesinde Ebû Ubeyde'nin Tefsirciliği", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 19 (2009), s. 160-163.

⁵ Belâgat hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kılıç, Hulûsi, "Belâgat", *DİA*, İstanbul 1992, V, 380-383.

⁶ el-Kazvîni, I, 5.

⁷ Bu konuda bir doktora tezi yapılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Bulut, Ali, *Erken Dönem Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Açısından Değerlendirilmesi* (Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2009.

⁸ Ebû Ubeyde, neşredenin girişi, I, 9.

demek mecburiyetinde kalır.”⁹ Ebû Ubeyde'nin Yahudi asıllı olduğu hakkındaki rivayetler doğru olsa bile, onun ilimdeki yerine bir eksiklik getirmez.

Hayatının neredeyse tamamı Basra'da geçen Ebû Ubeyde, 188 senesinde Bağdat'a gitmiştir.¹⁰ Orada dostluk ettiği ve ilmî sohbetlerde bulunduğu Fazl b. Rebî' ve Ca'fer b. Yahyâ ondan ilim almışlardır. Senesi bilinmemekle birlikte Mûsâ b. Abdurrahmân el-Hellâlî'yi görmek için Fars beldesine gittiği de söylenir. 209/824 veya 213/828 senesinde vefat etmiştir. Tarihçilerin belirttiğine göre, muasırlarını şiddetli tenkitlerinden dolayı cenazesine katılım olmamıştır.¹¹

2. 1. Mezhebi

Önceleri Ebû Ubeyde'nin Hâricî olduğu, fakat mezhebini gizlediği hususunda ittifak edilmiş; ancak sonraları mezhebi hakkındaki rivayetler farklılaşmıştır. Bunlardan bazısına göre Sufriyye (Hâricîler'in bir kolu), bazısına göre de İbâziyye fırkasına mensuptur. Mezhebinin Hâricî olduğunu söyleyenlerin delilleri, eserlerinde Hâricîler'e ait şiir, hadis rivayeti ve haberlere önemle yer vermesidir. Nazzâm'ı methetmesinden hareketle kaderi reddettiği de söylenir; ancak Ebû Hâtim onu bundan menetmiştir.¹² Ebû Ubeyde'nin *Mecâzü'l-Kur‘ân*'ından hareketle mezhebi hakkında konuşmak güç olsa da, eserde bazı müteşâbih âyetlerin tefsirinde Mu‘tezilî eğilim görülmektedir.¹³ İtikâdî konularda Mu‘tezile ile Hâricîler genellikle paralel görüşte olduklarından,¹⁴ Ebû Ubeyde'nin Hâricî olduğu düşünülebilir.

Ebû Ubeyde'in hayatını anlatan kitaplarda, onun çok sert konuştuğu, ayıplayıcı, gösterişe önem vermeyen, sınırsız serbest düşünceye sahip, hayata karşı aldırımsız tavır takınan, şartlara fazla uymayan bir karaktere sahip olduğu kaydedilir.¹⁵

2. 2. Hocaları

Ebû Ubeyde, yaşadığı dönemde dil ve kıraatte önde gelen âlimlerden dersler almıştır. Ebû Amr b. el-Alâ'dan (ö. 154/770) nahiv, şiir ve garibe dair ilimleri öğrenmiştir. *Mecâzü'l-Kur‘ân*'da bu hocasından öğrendiklerinin izleri görülür. Ebû'l-Hattâb el-Ahfeş'ten (ö. 149/766), İsâ b. Ömer es-Sekafi'den (ö. 154/770) ve uzun bir zaman Yûnus b. Habîb'den (ö. 187/802) dersler almış, ayrıca Yûnus'tan duyduklarını yazmıştır. Hişâm b. Urve'den (ö. 146/763), Vekî' b. el-Cerrâh'tan (ö. 197/812) ve Ebû Sevvâr el-Ganevî, Ebû Muhammed b. Saîd el-Emevî, Ebû Amr el-Hüzelî gibi Arap dilinde fasih ve sika olan kimselerden rivayette bulunmuştur. Mecaz ile ilgili olarak, bazen Ru'be b. el-Accâc'a (ö. 145/762) danışmıştır.¹⁶ Bağdat'a gittiğinde orada Osmân el-Mâzinî (ö. 249/863), Ebû Hâtim es-Sicistânî (ö. 255/868), Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838) gibi meşhur birçok kimse kendinden ilim öğrenmiştir.¹⁷

⁹ İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zemân*, I-VII (thk. İhsân Abbâs), Dâru Sâdır, Beyrut 1994, V, 240.

¹⁰ Ebû Ubeyde Bağdat'a birkaç defa gitmiştir. 188 senesindeki gidişi, Bermekî veziri olan Fazl b. Rebî'nin davetiyle olmuş, orada Asmaî ile birlikte Hârûnürreşîd'in huzuruna çıkıp ilmî ve edebî sohbetlere katılmıştır. Bk. Tülücü, Süleyman, "Ma'mer b. Müsennâ", *DİA*, Ankara 2003, XXVII, 551.

¹¹ Bk. Ebû Ubeyde, neşredenin girişi, I, 10. Ebû Ubeyde'nin hayatı hakkında geniş bilgi için müracaat edilebilecek kaynaklar hakkında ayrıca bk. Yerinde, s. 152, 1 numaralı dipnot.

¹² Ebû Ubeyde, neşredenin girişi, I, 10-11.

¹³ Örneğin Ebû Ubeyde, Mûsâ (a.s.)'nın Allah (c.c.)'in gözetiminde yetiştirilmesini, Allah (c.c.)'in istediği ve hoşnut olduğu şekilde terbiye edilmesi; Allah (c.c.)'a izâfe edilen "yed'i (el), Allah (c.c.)'in kuvveti; Allah (c.c.)'in "vech"ini (yüz), Allah (c.c.)'in zâtı olarak açıklar. Bk. Ebû Ubeyde, II, 19; I, 46; II, 112.

¹⁴ İki mezhebin tevhîd, kader, vaîd, Allah (c.c.)'in isim ve sıfatları gibi itikâdî konulardaki ortak görüşleri için bk. el-Eş'arî, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bîşr, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve 'htilâfû'l-Musallîn*, I-II (thk. Naîm Zerzûr), el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 2005, I, 108, 109, 135, 141.

¹⁵ Bk. Turgut, Ali, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yay., İstanbul 1991, s. 270-271.

¹⁶ Bk. Ebû Ubeyde, neşredenin girişi, I, 11-12.

¹⁷ İbn Hallikân, V, 236.

2. 3. İlmî Mertebesi

Câhiz (ö. 255/869), Ebû Ubeyde hakkında “Yeryüzünde ilimleri Ma‘mer’den daha iyi bilen ne bir Hâricî, ne de bir İcmâî (Sünnî) vardır” demiştir.¹⁸ Onun ilim sahasındaki nüfuzu hakkında, ilimlerin hangisinden bahsetse, o ilimde en iyisinin olduğunun zannedileceği söylenir.¹⁹

Ebû Ubeyde, lügat âlimleri olan Asmaî (ö. 216/831) ve Ebû Zeyd el-Ensârî (ö. 214/829) ile aynı çağda yaşamıştır ve bu çağdaşlarıyla aralarında ihtilaflar olmuştur. Ancak onların bu ihtilafları, birbirlerinin dil konusundaki rivayetlerinin güvenilirliği hakkında bir şüphe uyandırmaya kadar varmamıştır. Bazı Batılı araştırmacılar, Ebû Ubeyde’nin, ilminin yetersiz kaldığı yerlerde sözü farklı mecralara taşınmasına ve Asmaî’nin ibârelerinin Ebû Ubeyde’nin ibârelerinden daha güzel olmasına rağmen, nakilcilerin rivayet alırken Ebû Ubeyde’yi tercih ettiklerini söylerler. Bunun nedeni, Ebû Ubeyde’nin geniş ilme sahip olmasından dolayı, dil anlayışında Asmaî ve Ebû Zeyd’den daha esnek ve özgür olmasıdır.²⁰ Burada Arap dilini anlamada biraz serbest hareket etmiş olan Ebû Ubeyde’nin, henüz oluşmakta olan Basra ve Kûfe dil okullarının kaidelerine boyun eğmediği düşüncesinin²¹ eleştirildiği söylenmelidir. Buna göre Ebû Ubeyde, filolojik konulardaki bazı noktalarda dil okullarından ayrılmış olsa bile, pek çok konuda onlara uymuştur. Ayrıca bu hususlardaki açıklamaları, pek çok noktada sahabe ve tâbiilerden gelen rivayetlerle uygunluk göstermektedir. Meselâ *Sahîhu’l-Buhârî*’de, İbn Abbâs’tan (ö. 687/1288) ta‘lik yolu ile gelen kelimelerin çoğu *Mecâzü’l-Kur‘ân*’daki lafızlara uygunluk gösterir.²²

2.4. Eserleri

Ebû Ubeyde uzun süren ömrü boyunca tefsir, hadis, fıkıh ve ahbâr ile ilgili nahvî ve lügavî meselelerle ilgilenmiş ve bu konularda eserler yazmıştır. Lügatçılığının yanında, Câhiliye dönemi ve sonrası Arap tarih ve âdetlerini iyi bilen bir tarihçidir.²³ Tarihî, edebî ve filolojik eserler telif eden Ebû Ubeyde’nin 200’den fazla eseri olduğu, bunlardan 105’inin adının ilk defa İbnü’n-Nedîm’in *el-Fihrist*’inde yer aldığı, son zamanlarda yapılan araştırmalar neticesinde bilinen eserlerinin sayısının 160’a yaklaştığı belirtilir.²⁴ Günümüze ulaştığı bilinen eserleri şunlardır: *Mecâzü’l-Kur‘ân*, *Kitâbü’l-Hayl*, *Nakâ‘izu Cerîr ve’l-Ferezdek*, *Kitâbü’l-‘Akaka ve’l-Berere*, *Tesmiyetü Ezvâci’n-Nebî ve Evlâdih*, *Kitâbü Eyyâmi’l-‘Arab Kable’l-İslâm*, *Kitâbü’d-Dîbâc*, *Kitâbü Fe‘ale ve Ef‘ale*, *Kitâbü’d-Devâhî*, *Kitâbü’l-Fark*, *Kitâbü Mekâtîli’l-fürsân*, *Kitâbü İ‘râbi’l-Kur‘ân*, *Kitâbü’l-Enbâz*, *el-Muhâdarât ve’l-Muhâverât*.²⁵ Ebû Ubeyde’nin bu eserleri içerisinde tefsire dair tek çalışması olan *Mecâzü’l-Kur‘ân* günümüze ulaşanlar arasında

¹⁸ el-Hatîbü’l-Bağdâdî, Ebû Bekr, *Târîhu Bağdâd*, I-XXIV (thk. Mustafa Abdülkadir Atâ), Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1997, XIII, 252; Tülücü, s. 551.

¹⁹ Bk. Ebû Ubeyde, neşredenin girişi, I, 12.

²⁰ Bk. Ebû Ubeyde, neşredenin girişi, I, 13. Müberred; lügat, garîb ve nahiv bilgisine sahip olan Ebû Zeyd’in nahivde Asmaî’den daha iyi olduğunu, Ebû Ubeyde’nin ensâb, eyyâm ve ahbâr alanlarında onlardan daha önde olduğunu, Asmaî’nin ise lügatte daha güçlü olduğunu söyler. Bk. el-Enbârî, Ebû’l-Berekât Kemâlüddîn, *Nüzhetü’l-Elîbbâ fi Tabakâti’l-Udebâ* (thk. İbrâhim es-Sâmerrâî), Mektebetü’l-Menâr, Ürdün 1985, s. 91; İbn Hallikân, V, 237. Yine belirtildiğine göre Ebû Ubeyde’nin malûmatı çok ve çeşitli iken Asmaî’nin nahiv bilgisi daha mükemmel ve ibâreleri daha edibânedir. Bk. Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, I-II, Diyanet İşleri Başkanlığı Reislîği Yay., Ankara 1960, I, 145.

²¹ Fuad Sezgin’in bu konudaki izahları için bk. Ebû Ubeyde, neşredenin girişi, I, 19.

²² Eleştiri, tespit ve Ebû Ubeyde’nin tefsirinde seleften tamamen ayrıldığı bazı noktalar için bk. Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yay., Ankara 2010, s. 225, 226.

²³ Bk. Ebû Ubeyde, neşredenin girişi, I, 14. İslâm dininin anlaşılması için önemli olan Câhiliye dönemi ve İslâm’ın ilk iki asrına ait Arap kültür mirasının önemli bir kısmı, Ebû Ubeyde’nin eserleri sayesinde intikal etmiştir. Bk. Yerinde, s. 152-153.

²⁴ Bk. Tülücü, s. 551, 552.

²⁵ Kitaplar ve Ebû Ubeyde’nin hayatı ile eserleri hakkında yapılan çalışmalar hakkında bilgi için bk. Tülücü, s. 552. Ebû Ubeyde’nin *el-Fihrist*’te adı geçen eserleri ve hayatı hakkındaki rivayetler için bk. İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, I-II (nşr. İbrâhim Ramazân), Beyrut 1997, I, 76-77.

en önemlisi olup bazı kaynaklarda Garîbü'l-Kur‘ân ve Me‘âni'l-Kur‘ân sahasında telif edilen ilk eser olarak takdim edilmektedir.²⁶ *Mecâzü'l-Kur‘ân* üzerine İslâm ve Batı dünyasında pek çok çalışma yapılmıştır.²⁷

3. MECÂZÜ'L-KUR‘ÂN

Ebû Ubeyde'nin ifadelerine göre *Mecâzü'l-Kur‘ân*'ı telif etmesi şu şekilde olmuştur: Ebû Ubeyde Bağdat'ta halife Hârûnü'r-Reşîd'in huzuruna çıkarıldığında, orada bulunan bir zat ona “*Onun (zakkum ağacının) tomurcukları sanki şeytanların başları gibidir*” (Sâffât, 37/65) âyetindeki teşbih hakkında, va'd ve vaîd, ma‘ruf olan (bilinen) şey ile yapılırken neden burada cehennem ağacının, ma‘ruf olmayan şeytanların başlarına benzetildiğini sormuştur. Ebû Ubeyde cevap olarak Arap dilinde bu türlü teşbihlerin yapıldığını bir şiirle açıklamış ve bu türlü meseleleri işleyeceği bir kitap telif etmeye karar vermiş, Basra'ya dönünce de *Mecâzü'l-Kur‘ân*'ı yazmıştır.²⁸ Kaynaklarda, bu kitabına istinaden Asmaî'nin Ebû Ubeyde'yi Kur‘ân'ı re'yi ile tefsir etmekle ayıpladığı, bunun üzerine Ebû Ubeyde'nin onun bir meclisine giderek Kur‘ân'ı re'yi ile değil lisan ehli arasında maruf ve mütedavil olan manalarla tefsir ettiğini nükteli bir şekilde izah ettiği geçer.²⁹

Ebû Ubeyde'nin öğrencisi Ali b. Mugîre el-Esrem'in (ö. 232/ 846) hocasına okuyup icâzet aldığı rivayetiyle günümüze ulaşmış olan *Mecâzü'l-Kur‘ân*, beş yazma nüshasının esas alınması suretiyle³⁰ 1954 yılında Fuad Sezgin tarafından neşredilmiştir. Neşredenin mukaddimesi ve notlarıyla birlikte iki cilt hâlinde neşredilen kitabın girişinde, o dönem Kahire Üniversitesi Edebiyat ve Tefsir Profesörü olan Emîn el-Hûlî tarafından bir önsöz yazılmıştır.³¹

Ebû Ubeyde'nin tefsiri, âyetlerin tamamıyla tefsir edildiği bir tefsir olmayıp bazı kelimelerin üzerinde yapılan filolojik bir tefsiridir. Ebû Ubeyde bu çalışmasında, ilk dönemlerdeki tefsir geleneğine uygun olarak sadece tefsirine gerek gördüğü kelime ve ifadelerin, dildeki kullanıma bağlı olarak uygun düşen manalarını delillerle kısaca izah eder.³² Bu izahlarına, hepsini aynı anlamda kullandığı “مجازها - معناه”, “معناها - معناها”, “تقديرها - تقديره” veya “تفسيرها - تفسيره” kelimelerinden biri ile başlar. Örneğin, tefsirinde bir kelimenin manasını verirken çoğunlukla (yaklaşık 241 yerde) “مجازه” yani “bu kelimenin (veya âyetin) mecâzi

²⁶ Yerinde, s. 159. İbnü'n-Nedîm'in Ebû Ubeyde'ye nispet ettiği *Garîbü'l-Kur‘ân*, *Me‘âni'l-Kur‘ân* ve *İ'râbü'l-Kur‘ân* şeklindeki eser isimlerinin, *Mecâzü'l-Kur‘ân*'a farklı el yazmalarının müstensihlerince, tefsirin içeriğinden hareketle verilmiş farklı isimler olduğu düşünülmüştür. Bk. İbnü'n-Nedîm, I, 76; Ebû Ubeyde, neşredenin girişi, I, 18.

²⁷ *Mecâzü'l-Kur‘ân* hakkında yapılan çalışmalar hakkında bilgi için bk. Yerinde, s. 164-165. Türkiye'de Ebû Ubeyde ve *Mecâzü'l-Kur‘ân*'ı hakkında bir doktora tezi yapılmıştır (Sabri Türkmen, *Ebû Ubeyde, Hayatı ve Eseri “Mecâzü'l-Kur‘ân”ın Dil Özellikleri* (Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2000). Ebû Ubeyde hakkında bir de yüksek lisans tezi vardır (Osman Karakurt, *Ebû Ubeyde Ma‘mer İbnü'l-Müsenna Hayatı, Eserleri ve Tefsir İlimindeki Yeri* (Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1988).

²⁸ İbn Hallikân, V, 236. İslâm fetihlerinin akabinde, ana dili Arapça olmayan unsurların İslâm'a girmesiyle, Kur‘ân'ın anlam ve üslupları ile ilgili problemler çıkmış ve Ebû Ubeyde, bu problemlerin Kur‘ân'ın garîb ve mecâzî tabirleri üzerinde odaklandığını düşündüğünden bu eseri yazmıştır. Bk. Yerinde, Adem, “Mecâzü'l-Kur‘ân”, *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, s. 225.

²⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. el-Hatîbü'l-Bağdâdî, XIII, 255; Bilmen, I, 144-145. Ebû Ubeyde'nin tefsirde re'ye dayalı bir filolojik yöntem ihdas ettiği için döneminin muhafazakâr dâimîleri tarafından olumsuz tepkiler aldığı, bunların ekseriyetle husumet ve çekememezlikten kaynaklandığı belirtilir. Bk. Yerinde, s. 160-162.

³⁰ Bk. Tülücü, s. 551, 552.

³¹ Bu yazısında Emîn el-Hûlî; Kur‘ân tefsir, nahiv ve belâgat ilimleri ile ilgili olan *Mecâzü'l-Kur‘ân*'ın, önceki dönemlerde olduğu gibi çağdaş edebiyatçılar tarafından da alâka gördüğünü ve İslâm vesikalarının en önde geleni olduğunu belirtir. Ayrıca kitabı neşreden Fuad Sezgin'i, Ebû Ubeyde'nin delil olarak kullandığı beyitleri araştırmaktaki sabrından, bir nâşirin mesaisini aşarak kitabı objektif olarak değerlendirmesinden ve Ebû Ubeyde ile ona tabi olanların hatalarını ortaya koymasından dolayı tebrik eder. Bk. Ebû Ubeyde, önsöz, I, 5-7. Sezgin, eserin beş el yazmasını esas alarak neşrettiği çalışmada, yazım yanlışlarını da tespit etmiştir. Örnek için bk. Ebû Ubeyde, I, 2.

³² Ebû Ubeyde tefsirde okunuşu ihtilafı olan kelimelerin farklı okunuşlarına da değinir ve hocası Ebû Amr'dan öğrendiği kiraati tercih eder. Eserde garîb kelimelerin anlamlarına delil için yaklaşık 1000 kadar beyit nakledilmiş ve bu beyitlerde geçen kimi garîb kelimelerle birlikte 2500'ü aşan kelime filolojik ve etimolojik olarak açıklanmıştır. Bk. Yerinde, s. 226.

(manası)” ifadesi ile başlar ve kelimenin verdiği anlamına, Câhiliye döneminden olsun sonraki dönemlerden olsun şiirle istişhadda bulunur, yeri geldikçe de kelimenin Kur’ân’ın farklı yerlerindeki kullanımına işaret ederek Kur’ân’a, zaman zaman da hadislerle ve atasözlerine başvurur, gerektiğinde nüzül sebepleri, Mekki ve Medeni gibi hususlara değinir. Bu anlamda onun, kelimelerin anlamlarının anlaşılmasında metin içi ve metin dışı bağlama önem verdiğini söyleyebiliriz. Ancak onun tefsiri asıl itibarıyla filolojik bir tefsirdir ve bu yönü ile rivayet ve kıssa ağırlıklı olarak süregelen tefsir geleneğinden kopuşun bir göstergesi olarak görülmüştür.³³

Ebû Ubeyde tefsirinde, hurûf-ı mukattaa konusunda, “sûre başlangıçlarındandır” açıklaması dışında bir tevile gitmez.³⁴ Müteşâbih olarak kabul edilen âyetler³⁵ konusunda ise, kimi zaman bağlama göre tevilde bulunurken³⁶ kimi zaman da hiçbir izahta bulunmaz. Örneğin Allah (c.c.)’ın Musa (a.s.) ile konuşması (Nisâ, 4/164), Allah (c.c.)’ın nefsi (Âli İmran, 3/28), gözlerin O’nu idrâk edemeyeceği (En’âm, 6/103), Allah (c.c.)’ın hesap günü meleklerle birlikte gelmesi (Fecr, 89/22) gibi müteşâbih âyetler için hiçbir açıklamaya yer vermemiştir.³⁷

Mecâzü’l-Kur’ân’ın mukaddimesi, tefsir usûlü, Garîbü’l-Kur’ân ve Arap dili ve belâgatı açısından çok değerlidir. Bu mukaddimenin, eserin yazıldığı dönemde kitaba mukaddime ekleme âdeti olmadığından, Ebû Ubeyde tarafından değil de râvisi Esrem (ö. 232/ 846)³⁸ tarafından kaleme alınmış olması muhtemeldir.³⁹ Özellikle, ileride belirtileceği üzere mukaddimenin ikinci kısmında geçen mecaz türlerine verilen örnek âyetlerin bir kısmının tefsiri, eserde ayrıyeten ve kimi zaman daha açıklayıcı olarak yer alırken bir kısmının tefsirine yer verilmemesi de, mukaddimenin Ebû Ubeyde’ye ait olmadığını gösterebilir. Durum böyle olsa bile *Mecâzü’l-Kur’ân*’ın mukaddimesinde anlatılan hususların, tefsir kısmında işlenenlere uygunluk arz ettiği söylenmelidir.

4. MECÂZÜ’L-KUR’ÂN’IN MUKADDİMESİNDEKİ KONULAR - MECAZ TÜRLERİ

Mecâzü’l-Kur’ân’ın tefsir usûlü mahiyetindeki mukaddimesi, tefsir çalışmalarına usûlen yol gösterici olması açısından önemlidir ve tefsir usûlü çalışmalarının da ilk örneklerindedir.⁴⁰ Bu mukaddimedede, tefsirin ana kavramları olan Kur’ân, sûre ve âyet kelimelerinin tahlili, Kur’ân sûrelerinin isimleri, tefsire olan ihtiyaç ve Kur’ân’daki mecazın çeşitli türleri işlenmektedir. Kitabın bu bölümünde, ele alınan kelimelere verilen anlamlar hususunda farklı görüşlere de yer verilmiştir.

Mukaddime üç ayrı besmele ile başlayan üç kısımdan oluşur. Eserin muhakkiki, bu kısımların farklı nüshalarda yer alan ayrı ayrı mukaddimeler olduğunu belirtir ve aralarındaki farklılığı râvi ve nüsha farklılıklarına bağlar.⁴¹

Mukaddimenin besmele ile başlayan ilk kısmında anlatıldığına göre Kur’ân; Allah (c.c.)’ın kitabının özel ismidir, diğer kitaplara isim olarak verilemez. Allah (c.c.)’ın kitabına, sûreleri toplayıp bir araya getirdiği için Kur’ân denir. “إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ” (Kıyâme, 75/17) âyetindeki “قرآن” lafzının mecazı, yani anlamı “te’lif (bazısını bazısına birleştirmek)” iken,

³³ Paragrafta eser hakkında geçen tespitlere benzer tespit ve bilgiler için bk. Yerinde, s. 226.

³⁴ Bk. Ebû Ubeyde, II, 130, 157, 193, 264.

³⁵ Müteşâbih âyetler hakkında bilgi için bk. es-Süyûtî, Celâleddîn Abdurrahmân Ebû Bekr, *el-İtkân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, Beyrut 2011, s. 483.

³⁶ Tevili yapılan âyetlere örnek için 13. dipnota bakınız.

³⁷ Tefsirde, bu ifadelerin geçtiği âyetler açıklanmamıştır. İlgili yerler için bk. Ebû Ubeyde, I, 143; I, 90; I, 203; II, 298.

³⁸ Mugîre el-Esrem nahivci ve lügatçidir. Ebû Ubeyde ve Asmaî’den ilim almıştır. Bk. İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fî t-Târîh*, I-X (thk. Ömer Abdüsselâm), Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, Beyrut 1997, VI, 111.

³⁹ Bk. Ebû Ubeyde, neşredenin girişi, I, 24.

⁴⁰ Müstakil ilk tefsir usûlü çalışması olarak, Hâris el-Muhâsibî’nin (ö. 243/857) telif ettiği *el-Akl ve Fehmü’l-Kur’ân* adlı eser kabul edilir. Bk. Demirci, Muhsin, *Tefsir Usûlü*, İFAV Yay., İstanbul 2012, s. 25.

⁴¹ Ebû Ubeyde, neşredenin girişi, I, 23- 25.

müteakip âyetteki “فَإِذَا قَرَأْتَ” ifadesinin mecazı da “Biz onu birleştirdiğimizde ve sende topladığımızda” demektir. Hemen sonraki “فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ” ifadesi ise “onunla amel et” anlamındadır.⁴² Anlaşıldığı üzere “Kur‘ân” kelimesi “okumak” değil “toplamak, oluşturmak, birleştirmek”⁴³ anlamında alınmış ve ardından bu mana için Amr b. Kûlsûm’un şu beyiti ile istişhadda bulunulmuştur:

“نَزَاعَى حُرَّةً أَدْمَاءَ بَكْرٍ هِجَانِ اللَّوْنِ لَمْ تَقْرَأْ جَنِينًا”⁴⁴

Bu beyitte bembeyaz, iri ve genç bir deveye benzetilen bir kadının, altı çizili “karnında cenin toplamadığı”⁴⁵ ifadesi ile henüz hiç gebe kalmadığı ifade edilmektedir.

Müellif, Kur‘ân’a hak ile bâtı, müslim ile kâfiri ayırt ettiği için “Furkân”⁴⁶ dendiğini belirtir ve Furkân kelimesinin “رَجُلٌ فُتْنَانٌ” ifadesindeki “فُتْنَانٌ” kelimesi gibi olduğunu izah eder. Nitekim “رَجُلٌ فُتْنَانٌ - (hükmüne) razı olunan adam”⁴⁷ demek “aralarında bir meselede ihtilaf olan iki hasmın, hükmünü kabul ettiği, kendisinden razı olduğu adam” demektir.⁴⁸ Bunun gibi “Furkân” da “hak ile bâtı ayıran” demektir.

Kur‘ân’la ilgili bir diğer temel kavram olan “sûre” kelimesinin tahlilinde, kelimenin kökü ile ilgili (سُور kökünden) hemzeli ve (سور kökünden vâv ile) hemzesiz olduğu şeklinde iki görüş zikredilir. Müellif, kelimenin hemzesiz olduğu görüşüne göre “sûre” kelimesinin anlamının bir mevkiden geçilerek ulaşılan mevki olduğunu, bu anlamına Câhiliye şairi en-Nâbigatü’z-Zübeynî’nin şu beytini delil olarak getirerek açıklar:

“أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَعْطَاكَ سُورَةً تَرَى كُلَّ مَلَكٍ دُونَهَا يَتَذَبَّبُ”⁴⁹

Yani “Görmüyor musun Allah (c.c.) sana öyle bir mevki vermiş ki, o mevkiin altında bütün kralların bocalamakta olduğunu görürsün”. Görüldüğü gibi beyitte sûre, kralların mevkiini aşarak ulaşılan şeref mevkii anlamında kullanılmıştır. Buradan hareketle Kur‘ân sûresi de Kur‘ân’ın diğer bölümlerinden (mevkilerinden) kendisine geçilen ayrı bir bölüm olduğu için bu ismi almıştır diyebiliriz. Kelimenin hemzeli olduğu görüşüne göre ise sûre, Kur‘ân’ın bir parçası demektir. İki görüşe göre de kelimenin çoğulu, “ظَلْمَةٌ” kelimesinin çoğulu olan “ظَلْمٌ” kelimesinde olduğu gibi, “سُورٌ” şeklinde fethalı bir vâv iledir.⁵⁰

“Âyet” lafzına gelince müellif Kur‘ân âyetinin böyle isimlendirilmesini, kelimeyi izahla açıklar: “Kur‘ân âyeti böyle isimlendirilmiştir, çünkü “âyet” sözün ve manasının kesilmesine kadar olan muttasıl kelâm (bitişik kelimeler) anlamına gelmektedir.”⁵¹

Müellif, Kur‘ân sûrelerinin isimlendirilişini “الحمد لله” diye başlayan sûrenin ismini izahla açıklar. Sûre, Kur‘ân onunla başladığı ve namazda her rekâta sûreden önce okunduğu için “Ümmü’l-Kitâb” ismini, Mushaflara onunla başladığı ve ilk o yazıldığı, namazın her rekâtında

⁴² Bk. Ebû Ubeyde, I, 1-2.

⁴³ Kur‘ân kelimesinin “okumak” ve “toplamak” şeklindeki izahları için bk. et-Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmiu’l-Beyân fi Te’vili’l-Kur‘ân*, I-XXIV (thk. Ahmed Muhammed Şâkir), Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 2000, XXIV, 68.

⁴⁴ Nâşir dipnotlarda, istişhad için kullanılan şiirin hangi kaynaklarda geçtiğine ve Ebû Ubeyde’nin ilgili tefsiri hakkında başka kaynaklarda geçen rivayetlere yer vermekte ve rivayetleri değerlendirmektedir. Örneğin bu beyitle ilgili dipnotta (1. dipnot) Ebû Ubeyde’nin bu rivayetinde yalnız kaldığını belirtir. Bk. Ebû Ubeyde, I, 2.

⁴⁵ “لم تضمّ رحماً على ولد” Bk. et-Taberî, XXIV, 69.

⁴⁶ “Yüce Allah’ın kelâmı inançta hakla batılın, sözde doğruyla yalının ve amellerde sâlih olanlarla fasit olanların arasını ayırmasından dolayı böyle adlandırılmıştır.” Bk. er-Râğıb, el-İsfahânî, *Müfredât -Kur‘an Kavramları Sözlüğü-*, (çev. ve notlandıran Yusuf Türker), Pınar Yay., İstanbul 2010, s. 1136.

⁴⁷ “رَجُلٌ فُتْنَانٌ: مِنْهَا، يُفْتَعُ بِرَأْيِهِ، وَيُنْتَهَى إِلَى أَمْرِهِ” Bk. ez-Zübeydî, *Tâcü’l-Arûs*, I-XXXV (thk. İbrâhim et-Terzî), Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrut 1984, XXII, 90.

⁴⁸ Ebû Ubeyde, I, 3.

⁴⁹ معناه: أعطاك رفعةً وشرفاً ومزلةً. - Yani, (Allah) sana yüksek bir makam, şeref ve mevki vermiş.” Bk. İbn Manzûr, Ebû’l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânu’l-Arab*, I-XV, Dâru Sâdir, Beyrut 1993, IV, 386.

⁵⁰ Ebû Ubeyde, I, 3-5.

⁵¹ Ebû Ubeyde, I, 5.

Kur'ân kıraatine onunla başlandığı için “Fâtiha” ismini almıştır. Ayrıca sûreler âyet sayısına göre de isimlendirilmişlerdir. Âyetleri yüzden fazla ve buna yakın sûreler için “el-Miûn”, âyetleri yüzden az olanlar için “el-Mesânî”, Bakara sûresinden itibaren yedi uzun sûreye “es-Seb‘u’t-Tuvel”, Fâtiha’ya “es-Seb‘u’l-Mesânî”, Kâfirûn ve İhlâs sûrelerine “المقششنان”, yani “(küfür, şüphe ve nifaktan) iki iyileştiren, temizleyen” denmiştir.⁵² Yani, Ebû Ubeyde’ye göre sûreler, isimlerini buldukları konuma, yapısal özelliklerine ve muhtevalarına göre almışlardır diyebiliriz.

Tefsirin mukaddimesinin yeni bir besmele ile başlayan ikinci kısmında, Kur'ân'ın nâzil olduğu kavmin dili olan Arapça ile indirildiğini belirten müellif, bu nedenle selefın ve Allah (c.c.)'ın Nebî'ye vahyini idrak edenlerin, Kur'ân'ın anlamlarını sorma ihtiyacı duymadıklarını belirtir.⁵³ Müellif bu noktada Kur'ân'da da Arap dilinde olduğu gibi i'râb vecihleri, garîb (alışılmamış, yabancı) olan hususlar ve meânî (manalar) olduğunu belirterek, anlamla ilgili bütün bu hususları kapsayıcı olarak ele aldığı mecazın Kur'ân'daki türlerini örneklerle açıklar ve 38 çeşit mecazdan bahseder. Daha önce belirtildiği üzere bu mecaz türlerine bakılınca, belâgatteki mecazı da kapsayan daha geniş bir alanla karşılaşılır. Bu konudaki incelemeye geçmeden önce kısaca belâgat ve belâgattaki mecaz hakkında bilgi verilecektir.

Arapça'da belâgat ile ilgili ilk çalışmalar fasih Arapça'nın unutulması endişesiyle hicrî II. asırda başlamıştır. Belâgatle ilgili konular ilk olarak Ebû Ubeyde'nin *Mecâzü'l-Kur'ân*'ı gibi erken dönem filolojik çalışmalarda ele alınmıştır.⁵⁴ Dağınık olarak işlenen belâgat konularının sistematik bir ilim hâline gelmesi, hicrî VIII. asra kadar süregelen çalışmalar neticesinde mümkün olmuştur.⁵⁵ Belâgat ilminin teşekkülünde, Kur'ân'ın mucize olduğu inancı önemli derecede etkili olmuştur. Kur'ân, nüzûlü döneminde hakkındaki vahiy olmadığı iddialarına karşılık benzeri bir sözün getirilmesi konusunda tahaddî (meydan okuma) âyetleri içeren bir kitaptır.⁵⁶ Bu tahaddî karşılığında muhatapları âciz kalmış ve bu da inanları Kur'ân'ın i'câz (benzersizlik) yönleri hakkında düşünmeye sevk etmiştir. Neticede Kur'ân'ın i'câzının fesâhat, belâgat, nazım ve içerik özelliklerinden kaynaklandığı fikirleri söz konusu olmuştur.⁵⁷

“Rummânî'ye (ö. 384/994) gelinceye kadar belâgat, insanın doğuştan sahip olduğu bir kabiliyet ve sanata olan yatkınlığı şeklinde anlaşılmıştır. Rummânî'ye göre ise belâgat, manayı güzel ve uygun ifadelerle zihinlere ulaştırmaktır.” İlim olarak belâgat düzgün ve yerinde söz söyleme usûl ve kaidelerini inceleyen bir ilim olup, meânî, beyân ve bedî' olmak üzere üç dala ayrılır.⁵⁸ Meânî ilmi lafzın muktezâ-i hâle (makama, söz ortamının koşullarına) uygunluğunu bildiren hâllerden söz eden bir ilimdir. Bu ilim dalında; haber, inşâ, müsned, müsnedün ileyh, kasr, fasl, vasl, icâz, itnâb gibi konular işlenir. Beyân ilmi, bir mananın, o manayı açıkça ortaya koyacak şekilde farklı yollarla ifade edilmesini inceleyen ilimdir. Teşbîh, istiâre, mecâz, kinâye ve benzeri konular bu ilim dalında ele alınır. Bedî' ilmi ise muktezâ-i hâle uygunluktan ve lafzın manaya delâletinin açıklığından sonra, kelâmın diğer güzelliklerini öğreten bir ilimdir. Bu ilimde iltifât, itbak, müşâkele, cinâs, tevriye, kalb gibi edebî sanatlar işlenir.⁵⁹

Belâgat ilminin beyân dalının konularından olan “mecâz”, hakikatin karşıtıdır. Hakikat, lafzın (müfred veya mürekkeb olabilir) konulduğu manada (esas manasında) kullanılmasına

⁵² Ebû Ubeyde, I, 5-6.

⁵³ Bk. Ebû Ubeyde, I, 8.

⁵⁴ *Mecâzü'l-Kur'ân* beyân ilmi ve konuları sahasında ilk telif edilen eserlerdendir. Bk. el-Kazvîni, I, 136.

⁵⁵ el-Kazvîni, I, 4-8.

⁵⁶ Bk. Kasas, 28/49-50; İsrâ, 17/88; Hûd, 11/13-14; Yûnûs, 10/38; Bakara 2/23-24.

⁵⁷ Kur'ân'ın i'câzı hakkında Mu'tezilî İbrâhim en-Nazzâm (ö. 231/845) “sarfe” görüşü ile büyük tartışmalara sebep olmuştur. Tahaddî ve i'câz hakkındaki görüşler için bk. Hacımüftüoğlu, Nasrullah, *Kur'ân'ın Belâgati ve I'câzi Üzerine*, EKEV Yay., Erzurum 2001, s. 81-86; 109-114.

⁵⁸ Kılıç, s. 381.

⁵⁹ el-Kazvîni, I, 50, 52, 55,123; el-Alevî, Yahyâ b. Hamza, *et-Tırâzü li-Esrâri'l-Belâga ve Ulûmi Hakâiki'l-I'câz*, el-Mektebetü'l-İnsuriyye, I-III, Beyrut 1423/2002, II, 10, 27.

denir. Lafzın esas manası dışında başka bir manada kullanılmasına da mecaz denir.⁶⁰ Hakikat bildiren lafızlar asıl manaları dışında anlam taşımayan lafızlardır.⁶¹ Mecaz bildiren lafızlar ise hakikî manada kullanılmadığına dair bir karineden dolayı bu anlamın dışında, ancak onunla alâkalı bir mana ifade eden kelime ve tertiplerdir.⁶² Mecazın cümlelerde geçerli olanına “mecâz-ı aklî- akıl merkezli mecaz” denir. Bu mecazda, cümledeki fiil veya fiilimsi, bir engelden dolayı kendi fâiline (öznesine) değil de irtibatlı olduğu başka bir şeye isnâd edilir. Müfred lafızda (kelimede) geçerli olan mecaz türüne ise “mecâz-ı lugavî - lügat merkezli mecaz” denir. Bu mecazda kelime kendi aslı hükmünün dışında kullanılır. “Mecâz-ı lugavî”nin; hazif, ziyâde, kalb, müfred-tesniye-cemi kelimelerin birbiri yerine kullanılması, müzekker ve müennes kelimelerin birbiri yerine kullanılması⁶³ gibi pek çok çeşidi vardır. Belâgatta mecaz mı hakikat mi olduğu tartışmalı olan konular da vardır. Bunlar hazif, tek’îd, teşbîh, kinâye, takdîm-te’hîr ve iltifât konularıdır ki⁶⁴ ileride görüleceği üzere *Mecâzî'l-Kur‘ân*’ın mukaddimesinde bunlardan bahsi geçenler, mecazın türleri olarak yer almıştır. Buna karşılık bu konuları mecazdan saymayanların yaptığı taksimata göre de bu sanatlar belâgatın beyân ilminde değil, diğer dalları arasında sayılabileceklerdir. Ancak burada *Mecâzî'l-Kur‘ân*’da, mecaz kelimesinin belâgatteki anlamından daha kapsamlı olarak kullanıldığı hatırlanmalıdır.

Dildeki ifadelerinin tamamının hakikat olduğunu ve Kur‘ân’da da kelâmda da hakikatten başka bir şey olmadığını savunanlar olduğu gibi, dilin tamamının mecazdan ibaret olduğunu savunanlar da olmuştur. Kabul gören ve mutedil olan görüş ise dilde hakikî anlamların da mecazî anlamların da olduğudur.⁶⁵ Kur‘ân’da mecazın olmadığını savunanlar mecazı yalanın kardeşi olarak görürler ve mütekellimin muradını hakikat ile ifadeden aciz olduğunda mecaza başvurduğunu, bunun ise Allah Teâlâ için muhal olduğunu savunurlar. Ancak hatipler mecazın hakikatten daha belîğ olduğu ve Kur‘ân’da mecazın olmadığını söylemenin ondaki mecazî ifadeleri yok saymak olduğunda ittifak etmişlerdir.⁶⁶

Bu açıklamalardan sonra *Mecâzî'l-Kur‘ân*’ın mukaddimesindeki mecaz türlerinin bir kısmı, kitapta verilen örneklerle ele alınacak ve bu türlerin sonraki yıllarda sistemleşmiş olan belâgat ilmiyle ilgisi incelenecektir. Bu süreçte farklı kaynaklarla mukayeseler de yapılacaktır.

1. Cümlede gizli olan ihtisâr (kısaltma) (s. 8).⁶⁷

Muhammed (a.s)’ı tebliğinden vazgeçirmeye çalışan müşrik bir grubun, buna karşılık olarak tekrar tevhide çağrılmaları üzerine verdikleri tepkiyi anlatan “ وَأَنْطَلِقَ الْمَلَأُ مِنْهُمْ أَنْ أَمْشُوا ” - *İçlerinden ileri gelenler, “Gidin, ilâhlarınıza tapmaya devam edin (diye tavsiyede-çağrıda bulunarak)⁶⁸ kalkıp gittiler”* (Sâd, 38/6) âyetinde altı çizili olan, ileri gelenlerin “gidin” sözünden önce gelmesi gereken ve meâlde parantez içinde anlamını verilen fiil (تَوَاصَوْا veya تَنَاصَوْا), ihtisâr ile cümlede gizlenmiştir. Âyetin takdiri \ وَأَنْطَلِقَ الْمَلَأُ مِنْهُمْ وَتَوَاصَوْا \ şeklindedir.

Yine Allah Teâlâ’nın bir sivrisineği dahi örnek olarak vermekten çekinmeyeceğini bildiren âyette, buna karşılık inanmayanların bu örnekteki maksadı da anlamayacağını ifade eden

⁶⁰ İbn Manzûr, X, 52.

⁶¹ es-Süyûtî, s. 551.

⁶² Durmuş, İsmail, “Mecaz”, DİA, Ankara 2003, XXVIII, 217. Mecazın belâgattaki anlam ve çeşitleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. el-Kazvînî, I, 82-103.

⁶³ Burada sayılan çeşitlerin hepsi mukaddimedede yer almaktadır.

⁶⁴ es-Süyûtî, s. 552-563.

⁶⁵ el-Alevî, I, 27.

⁶⁶ Kur‘ân’da mecazın olduğunu inkâr edenler, Zâhirîler ile Şâfiî ve Mâlikîlerden bazılarıdır. Bu ve diğer bilgiler için bk. es-Süyûtî, s. 551- 552.

⁶⁷ Dipnotlar çoğalmasın diye, maddelerin mukaddimedede geçtiği sayfa numaraları yanlarında verilecektir.

⁶⁸ *Keşşâf*’ta ihtisârdan söz edilmez ancak âyetin “ قَائِلِينَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ” - bazıları bazılarına diyerek” takdirinde olduğu yer alır. Bk. ez-Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullâh, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te'vil*, I-IV, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1987, IV, 73.

“مَاذَا أَرَادَ اللَّهُ بِهَذَا مَثَلًا - Allah bu meselle neyi kastetti?” (Bakara, 2/27) sözü kâfirlere aittir. Müteakiben gelen “يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا - (Allah) onunla birçoklarını saptırır” sözü ise Allah (c.c.)’a ait bir sözdür. Ancak bu ifadeden önce “قُلْ يَا مُحَمَّد” ifadesi ihtisâr ile gizlendiğinden söz yine kâfirlere aitmiş gibi görür. Hâlbuki âyetin takdiri şu şekildedir: “Küfre saplananlar, “Allah, örnek olarak bununla neyi kastetmiştir?” derler. *Ya Muhammed! De ki Allah onunla birçoklarını saptırır.*” Mecâzü’l-Kur’ân’ın mukaddimesinde mecaza örnek getirilen bu âyetler hakkında ve ileriki maddelerde gelecek bazı âyetler hakkında, bu eserin tefsir kısmında hiçbir açıklama yapılmamıştır.

İhtisâr, cümlede fazlalıkları bırakarak manayı özlü bir şekilde ifade etmektir⁶⁹ ve belâgat ilminin meânî dalının konularından olan “îcâz”la eş anlamlıdır.⁷⁰ İcâz, sözlükte “ihtisâr etmek, kısa tutmak, kısmak” anlamındadır.⁷¹ İstilahta ise az lafızla çok manayı beyân etmektir.⁷² İcâz, cümlenin ya da kelimenin hazfiyle olur. Hazif, bazı cümle unsurlarının ibâreden silinmesidir.⁷³ Bazıları ihtisârın, sadece cümlenin hazfi durumunda söz konusu olduğunu ve bu yüzden icâzdan ayrıldığını söylerler.⁷⁴ Bu durumda icâz da kelimelerin hazfinde söz konusu olur. Yukarıda geçen âyetlerdeki hazif icâzı, ilkinde “kelimenin hazfi (cümleden düşmesi)”, diğerinde “cümlenin hazfi” şeklindedir.

2. Cümlede gizli olan hazif (s. 8):

Kardeşlerini hırsızlık yaptığı için Mısır’da bıraktıklarını babaları Yakub (a.s.)’a ispatlamaya çalışan kardeşlerin “وَسَلِّ الْقَرْيَةَ الَّتِي كُنَّا فِيهَا - Bulduğumuz kent (halkına) sor” (Yûsuf, 12/82) sözlerinin bildirildiği âyette “الْقَرْيَةَ - kent” kelimesiyle “أهل القرية - kent halkı” kastedilmiştir. “أهل - halk” kelimesi mahzûf ve cümlede gizlidir.

Mecâzü’l-Kur’ân’ın mukaddimesinde bahsi geçen bu mecaz türü de “îcâz”ın çeşitlerinden olan “kelimenin hazfi”ne karşılık gelmektedir. Yukarıdaki âyette, kelimenin hazfi, muzâfin (أهل) yani isim tamlamasının tamlananının cümleden düşmesi ve tamlayanın (مُزَافُونَ) onun yerini alması şeklinde olmuştur.⁷⁵ Alevî (ö. 749/1348) bu âyeti, belâgat ilminin beyân dalının konularından olan mecazın (hakikatin karşıtı) “المجاز بالنقصان - azalma yoluyla mecaz” çeşidine de örnek getirir.⁷⁶ Ayrıca âyette hâl-mahal alâkasından kaynaklanan mecaz-ı mürsel sanatı da vardır.⁷⁷

3. Müfred (tekil) lafzın cemi (çoğul) lafza delalet etmesi (s. 9):

İnsanın yaratılışından bahseden “نُحِرْ جُكْمٌ طِفْلًا - Sizi bir çocuk olarak çıkarıyor” (Hac, 22/5) âyetinde müfred olan “طِفْلًا - bir çocuk” lafzı ile cemi yani “أطفالًا - çocuklar” kastedilmiştir.⁷⁸

4. Cemi lafzın müfred lafza delalet etmesi (s. 9):

“الَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ - Onlar öyle kimselerdir ki, insanlar kendilerine, “İnsanlar size karşı ordu toplamışlar” dediklerinde bu söz onların imanını artırdı ...” (Âl-i İmrân, 3/173) âyetinde “النَّاسُ - insanlar” lafzı çoğuldur ancak sözü söyleyen aslında tek bir adamdır. Tefsirlerde geçtiğine göre âyetteki sözü söyleyen kişi Nuaym’dır. Ebû Süfyân Küçük Bedir Gazvesi’nde Nuaym’ı, savaşa hazırlanan Müslümanları oyalayıp geciktirmesi için

⁶⁹ el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbü’l-Luga*, I-VIII (thk. Muhammed Avad Mer’ab), Dâru İhyâi’t-Türâsî’l-Arabî, Beyrut 2001, VII, 59.

⁷⁰ es-Süyûtî, s. 587.

⁷¹ İbn Manzûr, V, 427.

⁷² İcâzın istilâh anlamı ve türleri için bk. el-Kazvînî, III, 171; el-Alevî, III, 176, es-Süyûtî, 588.

⁷³ Hazif çeşitleri için bk. el-Alevî, II, 51-64.

⁷⁴ es-Süyûtî, s. 587.

⁷⁵ el-Alevî, II, 57,

⁷⁶ el-Alevî, I, 41.

⁷⁷ el-Kazvînî, III, 186.

⁷⁸ Ebû Ubeyde, II, 44.

Medine'ye göndermiş, o da oraya varınca Müslümanlara âyette zikri geçen türde sözler söylemiştir.⁷⁹ Ebû Ubeyde ilgili âyetin tefsirinde, Arab'ın bazen “فعلنا كذا - şöyle yaptık” derken kendini kastettiğini ifade ederek açıklar.⁸⁰ Zemahşerî de (ö. 538/1143) âyette sözü söyleyen tek bir kişi (Nuaym) için neden “insanlar” lafzının kullanıldığını, o kişinin insan cinsinden olmasıyla açıklar. Yani “النَّاسُ” ile insan cinsinden bir kişi kastedilmiştir.⁸¹ Esasen bu lafız çoğul olsa da manada bir yanlışlık söz konusu olmamaktadır. Taberî de (ö. 310/922) “insanlar” lafzını bir kavim olarak tefsir eder.⁸² Kelimenin müfredi ifade ettiğine yönelik izahların nedeni, bu sözü söyleyenin tek bir kişi olduğu ile ilgili rivayetler olabilir.

5. Cemi lafzın tesniye (ikil) lafza delalet etmesi (s. 9-10):

“وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا” - *Hırsız erkek ile hırsız kadının ellerini kesin*” (Mâide, 5/38) âyetinde “أَيْدِيَهُمَا” şeklinde çoğul gelen lafız, tesniye olan “يَدَيْهِمَا” lafzı yerindedir. Ebû Ubeyde âyetin tefsirinde, Arab'ın bazen iki tane olan uzuvlar için çoğul lafız kullandığını belirtir.⁸³ Zemahşerî de bu durumu “أَيْدِيَهُمَا - o ikisinin elleri” izâfet tamlamasındaki muzâfun ileyhın (هُمَا) tesniye olmasının, muzâfin da (أَيْدِي) manen tesniye (يَدِي) olması için yeterli olduğunu izah ederek açıklar.⁸⁴

6. Dilde cemi kullanımı olmayan müfred lafzın, hem cemi hem de müfred manaya delalet etmesi (s. 10)

“حَتَّىٰ إِذَا كُنْتُمْ فِي الْفُلِ” - *Öyle ki gemiyle/ gemilerle denize açıldığınızda...*” (Yûnus, 10/22) âyetindeki “الْفُلِ”⁸⁵ lafzı hem “gemi” hem de “gemiler” manasındadır.

7. Müfred bir lafızla birlikte fiili bildirilen cemi bir lafzın müfred hükmüne girmesi (s. 10):

“أَنَّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا” - *(İnkâr edenler) gökler ve yer bitişikken bizim o ikisini (onları) ayırdığımızı görmediler mi?*” (Enbiyâ, 21/30) âyetinde çoğul olan “السَّمَوَاتِ” lafzı, tekil olan “الْأَرْضِ” lafzı ile birlikte “bitişikken” şeklinde nitelenirken müfred hükmünü almıştır. Bu nedenle iki lafzı niteleyen ifadenin fiili “كَانَتَا رَتْقًا” - *onlar (gökler ve yer) bitişikken*” şeklinde çoğul için değil de “كَانَتَا رَتْقًا” - *o ikisi (gök ve yer) bitişikken*” şeklinde tesniye için gelmiştir. Aynı şekilde buna uygun olarak müteakiben “فَفَتَقْنَاهُمَا” - *o ikisini ayırdık*” fiilinin mef'ûlü (nesnesi) olan zamir de (هُمَا - o ikisi) yine tesniye için gelmiştir.⁸⁶ Ebû Ubeyde âyetin tefsirinde, Arab'ın cansız bir varlık ya da hayvanın çoğul lafzına, yine cansız bir varlık ya da hayvanın tekil lafzı katılınca, bunları niteleyen (sıfat) ya da bunların eylemini bildiren lafzı tesniye olarak kullandığını söyleyerek açıklar. Bu nedenle âyet “أَنَّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا” şeklinde gelmemiştir.⁸⁷ Yani “السَّمَوَاتِ - gökler” kelimesi cümlede tekil olarak (السَّمَاءِ - gök) amel etmiştir. Zemahşerî “كَانَتَا” lafzının neden dil kurallarına uygun olarak “كَانَ” şeklinde gelmediğini, ifadede göklerin tamamı ve yerin tamamının kastedildiğini ve bu bütünlerin birer müfred hükmünde olduğunu

⁷⁹ en-Nesefî, Ebû'l-Berekât, *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vil*, I-III (thk. Yûsuf Ali), Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, Beyrut 1998, I, 312; ez-Zemahşerî, I, 441.

⁸⁰ Ebû Ubeyde, I, 108.

⁸¹ ez-Zemahşerî, I, 441. Beydâvî de bu kişinin Rukbe veya Nuaym olduğunu zikrettikten sonra aynı izahı yapar. Bk. el-Beydâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullâh, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vil*, I-V (thk. Muhammed Abdurrahmân el-Mar'âşlî), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1997, II, 49.

⁸² Bu kavim Ebû Süfyân'ın kendilerinden İslâm ordusunu oyalamasını istediği bir topluluktur. Bk. et-Taberî, VII, 405.

⁸³ Ebû Ubeyde, I, 166.

⁸⁴ Zemahşerî burada âyetin “وَالسَّارِقُونَ وَالسَّارِقَاتُ فَاقْطَعُوا أَيْمَانَهُمْ” - *Hırsız erkeklerin ve hırsız kadınların ellerini kesin*” şeklindeki kıraatine de yer verir ki bu durumda söz konusu karışıklık ortadan kalkmaktadır. Bk. ez-Zemahşerî, I, 631-632.

⁸⁵ Kelime tekil için de çoğul için de aynıdır. Bk. İbn Manzûr, X, 479.

⁸⁶ Mukaddimedede “كَانَتَا رَتْقًا” ifadesi için “haber (eylem)” diye bahsedilirken, tefsir kısmında ifade “sıfat” olarak izah edilmiştir. Ama neticede Ebû Ubeyde, sıfat olan lafız için de haber veren lafız için de bu kullanımın uygun olduğunu belirtmiştir. Karşılaştırmak için bk. Ebû Ubeyde, I, 10; II, 36.

⁸⁷ Ebû Ubeyde, II, 36.

söyleyerek açıklar.⁸⁸ Beydâvî (ö. 685/1286) buna ilâveten “السَّمَوَاتُ - gökler” lafzı ile, tekil olan “سَمَاءِ الدُّنْيَا - Dünya semasının kastedildiği görüşüne de yer verir.⁸⁹

8. Tesniyeye delâlet eden fiile ait hâlin cemi olarak gelmesi (s. 10):

– ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ وَهِيَ دُخَانٌ فَقَالَ لَهَا وَلِلْأَرْضِ ائْتِيَا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ” *Sonra duman hâlinde bulunan göğe yöneldi; ona ve yeryüzüne, “İsteyerek veya istemeyerek gelin” dedi. İkisi de, “İsteyerek geldik” dediler*” (Fussilet, 41/ 11) âyetinde tesniyeye delâlet eden “أَتَيْنَا - geldik” fiiline ait hâl olan “طَائِعِينَ” lafzı tesniye olarak değil, cemi olarak gelmiştir. Ebû Ubeyde ilgili âyetin tefsirinde mecaz olarak bundan değil ama, cansız ya da hayvanların eyleminin insana benzetilmesinden bahseder.⁹⁰ Zemahşerî de Allah (c.c.)’ın yere ve göğe şuurlu varlıklarmış gibi hitap etmesi ve onların da cevap vermesini, mecazın temsil⁹¹ çeşiti olarak açıklar. Temsilin amacı Allah (c.c.)’ın kudretinin tesirini tasviridir, hitap ve cevap esasen vuku bulmamıştır.⁹² Bu durumda Allah (c.c.)’ın gök ve yere “geliniz” hitabı, “vücuda gelin, tabiatımıza uygun gelse de gelmese de birbirinize uyararak bir nizam üzere hareket edin” anlamında, yer ve göğün cevabı ise “mutlak emre boyun eğme” anlamında mecazdır. Ancak âyetlerdeki emir ve cevabını şuuri manada anlayanların olduğunu da söylemek gerekir.⁹³

9. Ortak bir yönünden bahsedilen iki veya daha fazla lafızdan haber veren ifadenin, şeklen bunların hepsini değil de birini bildirmesi (s. 10):

– وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يَنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ” *Altın ve gümüşü biriktirip gizleyerek onu (onları) Allah yolunda harcamayanları...*” (Tevbe, 9/34) âyetinde altın ve gümüşle ilgili haber içeren “لا ينفقونها - onu harcamayanlar” ifadesinde lafzen, altın ve gümüşün ikisinin değil de birinin yerine geçen zamir (ها) ile iktifa edilirken manen “ولا ينفقونهما” - o ikisini (onları) harcamayanlar” kastedilmiştir. Bunun nedeni, âyette bahsedildiği üzere gümüş ve altının biriktirilen mal varlığı olma yönüyle bir olmalarıdır.⁹⁴ Âyetin tefsirinde Arab’ın, dinleyici sözün aslını zaten anlayacağı için ortak bir yönü olan lafızları bildiren ifadede, kelâmı tahfif (kolaylaştırma) amacıyla lafızlardan birinin zikriyle yetindiği belirtilir.⁹⁵ Yani Kur’ân’daki bu ifadede de dil hatası olmayıp, ifade Arap dilinin nüzûl dönemindeki kullanımlarına uygundur.

Üçüncü maddeden buraya kadar bahsedilen mecaz türleri, belâgatın beyân dalındaki mecâz-ı lugavînin çeşitlerindedir.

10. Cansızlardan veya hayvanlardan haber veren lafzın, insanlardan haber verir gibi gelmesi (s. 10):

– إِذْ قَالَ يُوسُفُ لِأَبِيهِ يَا أَبَتِ إِنِّي رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ كَوْكَبًا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ رَأَيْتُهُمْ لِي سَاجِدِينَ” *Hani Yûsuf, babasına “Babacığım! Gerçekten ben on bir yıldız, güneşi ve ayı gördüm. Gördüm ki onlar bana boyun eğiyorlardı”* (Yûsuf, 12/4) âyetinde cansız varlıklar olan yıldızlar, güneş ve ay hakkında, insanlar için söz konusu olan “boyun eğme” durumu söz konusudur. Bu nedenle âyetteki “سَاجِدِينَ” kelimesi, cansız varlıklar hakkında bir haber verse de, âkil varlıklar için kullanılan cemi müzekker sîgalı bir şibh-i fiildir (filimsidir). “رَأَيْتُهُمْ - onları gördüm” kelimesinde bu varlıklardan bahseden “هم - onlar” zamiri de insanlardan bahseder gibi gelmiştir.⁹⁶ Burada mecaza örnek verilen bu âyet hakkında da tefsir kısmında hiçbir açıklama yoktur.

⁸⁸ “وإنما قيل: كانتا دون كن، لأن المراد جماعة السماوات وجماعة الأرض” Bk. ez-Zemahşerî, III, 113.

⁸⁹ el-Beydâvî, IV, 50.

⁹⁰ Ebû Ubeyde, II, 196.

⁹¹ Temsil, birşeyi birşeye benzetmektir. Bk. İbn Manzûr, XI, 613.

⁹² ez-Zemahşerî, IV, 189.

⁹³ bk. Yazır, M. Hamdi, *Hak Dini Kur’an Dili*, I-X (sad. İsmail Karaçam v.dğr.), İstanbul, ts., VI, 548-549.

⁹⁴ el-Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd, *Meâni’l-Kur’ân*, I-III (thk. Ahmed Yûsuf en-Necâfî ve dğr.), Dâru’l-Mısriyye li’t-Te’lif ve’t-Tercüme, Mısır, ts., I, 434.

⁹⁵ Ebû Ubeyde, I, 257.

⁹⁶ Benzer açıklamalar için bk. el-Ferrâ, II, 35; en-Nesefî, II, 95,

Bu mecaz türü, belâgatın beyân dalının konularından olan “mecâz-ı aklî”nin bir türü olup âkillere isnâd edilen bir fiil ya da fiilimsinin, gayr-ı âkil varlıklara isnâdı çeşidindedir ve Kur‘ân’da örnekleri çoktur.⁹⁷

11. Gâib muhâtabı (üçüncü şahıs) bildiren lafzın, manen şâhid muhâtaba (ikinci şahıs) delalet etmesi (s. 11):

“الْم * ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ” (Bakara, 2/2) âyetlerinde gâib muhâtabı bildiren “o - ذلك” işaret ismi ile şâhid muhâtab yani “هذا القرآن - bu Kur‘ân” kastedilmiştir. Bu durumda âyetin manası “*Elif Lâim Mîm. Bu, kendisinde şüpheli olmayan kitaptır*” şeklindedir. Gâib muhâtabı işaret ile şâhid muhâtabın kastedilmesi de Arap dilinin kullanımlarındandır.⁹⁸ Zemahşerî bunu, Arapça’da kendinden önce tamamlanan bir söze (veya işe) işaret eden ismin, o söz bitip gittiği için, ona uzaktakini gösterir gibi işaret ettiğini, örneğin bir sözü haber veren adamın, ardından bu sözü için “O (ذلك) -yani bu- kendinde şüpheli olmayan bir sözdür” dediğini söyleyerek açıklar. Bu açıklamaya göre buradaki işaret ismi Kur‘ân’a değil, kendinden önce gelen “الم” harflerine işaret etmektedir ki⁹⁹ o da Kur‘ân’dan bir parçadır.

12. Şâhid muhâtabtan bahsedilirken gâib muhâtaba geçilmesi (s. 11):

“حَتَّىٰ إِذَا كُنْتُمْ فِي الْفُلْكِ وَجَرَيْنَ بِهِمْ بِرِيحٍ طَيِّبَةٍ” - *Hatta siz gemilerde bulunduğunuz, o gemiler de içindekilerle birlikte tatlı bir rüzgârla seyrettiği zaman...*” (Yûnus, 10/22) âyetinde ifade hitâb kipiyle (ikinci şahıs: sen, siz) başlasa da aynı kiple devam etmeyip hitâptan gâibe yani, ikinci şahıs kipinden (siz- insanlar) üçüncü şahıs kipine (o- gemiler) geçilmiştir. Yani ifade “*Hatta siz gemilerde bulunduğunuz*” şeklinde başlayıp, buna uygun olarak “o gemilerle seyrettiğiniz bir sırada” şeklinde değil, “(gemilerin) içindekilerle birlikte seyrettiği bir sırada” şeklinde devam etmiştir.

Bu mecaz türü, belâgatın bedî‘ dalına giren “iltifât”a karşılık gelmektedir. İltifât, sözün bir üslûptan diğerine taşınması yani, üç şahıs kipinin (tekellüm, hitâb, gâib) her birinden bir diğerine intikal demektir. Bu sanat, sözün tazeliğini ve dinleyenin sıkılmamasını sağlar, ayrıca söze çeşitli nükteler ve latifeler katar.¹⁰⁰

13. Gâib muhâtabtan bahsedilirken, şâhid muhâtaba geçilmesi (s. 11):

“ثُمَّ ذَهَبَ إِلَىٰ أَهْلِهِ بِتَمْطَىٰ * أُولَىٰ لَكَ قَوْلَىٰ” - *Sonra da kasıla kasıla ailesine gitmişti. (Bu azap) sana lâyıktır lâyıktır*” (Kıyâme,75/33-34) âyetinde Hakk’a karşı arkasını dönerek iftiharla evine, ailesinin yanına giden cehennemlik birinden haber verilirken,¹⁰¹ sonra hitap bu kişiye yönelmiş ve bu kişi “(Bu azap) sana lâyıktır lâyıktır” şeklinde azapla tehdit edilmiştir. Bu mecaz türü de iltifât sanatının “gâipten hitâba intikal” nevindedir.¹⁰² İltifâta karşılık gelen bu son iki mecaz türü ile ilgili örnek verilen bu âyetler hakkında da tefsir kısmında bu türden açıklamalara rastlanmaz.¹⁰³

14. Kelâmda zâid harflerin bulunması (s. 11):

Bu mecaz türünde verilen örneklerden anlaşıldığı üzere zâid harfler ile, cümlede zâid olan harf-i cer ve edat türünden harfler kastedilmektedir. Cümleye bu harflerin ilavesi yoluyla söz

⁹⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Bostancı, Ahmet, “Arap Dilinde Fiil ve Fiilimsilerin Âkil ve Gayri Âkil Varlıklara İsnadı Meselesi: Kur‘ân-ı Kerîm Çerçevesinde Bir İnceleme”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 13 (2006), s. 25-44.

⁹⁸ Ebû Ubeyde, I, 28.

⁹⁹ ez-Zemahşerî, I, 32.

¹⁰⁰ es-Süyûtî, s. 646, 648-649.

¹⁰¹ Bu âyetin Ebû Cehl hakkında indiği rivayet edilir. Bk. el-Ferrâ, III, 212; Yazır, VIII, 447.

¹⁰² es-Süyûtî, s. 651.

¹⁰³ Âyetin tefsirinde, sadece ilgili ifadede “tehdit olduğu” açıklaması yer alır. Bk. Ebû Ubeyde, II, 278. “أُولَىٰ لَكَ” ifadesinin “ويل لك - veyl (helâk) başına olsun” anlamında bir dua olduğu da söylenir. Bk. ez-Zemahşerî, IV, 664; el-Beydâvî, V, 267.]

konusu olan “ziyâde” ise belâgatın meânî dalına giren “itnâb” sanatının iki türünden (itnâb-ı bast: cümleleri artırmak, itnâb-ı ziyâde: kelime veya harfleri artırmak) biridir.¹⁰⁴ Itnâb sözlükte “sözde mübalağa yapmak, sözü artırmak, manaları ifade için ibâreyi uzatmak” anlamındadır.¹⁰⁵ Belâgatta ise “te’kîd (pekiştirme) gibi bir faydadan dolayı lafzın manaya artık gelmesi” yani maksadın çok kelime ile ifade edilmesidir ki bu tatvîl (gereksiz uzatma) olmayıp, yerine göre zıddı olan îcâz sanatından daha belîğdir.¹⁰⁶ Sözlük anlamı “artmak” olan ziyâde ise ibârenin, asıl anlamı dışında kullanılan bir harften, bir tekrar, sıfat, bedel, atıf ya da tefsirden dolayı uzamasıdır.¹⁰⁷

Itnâb sanatında sözü uzatan ibârenin cümleden çıkarılmasıyla, anlam ilk halindeki gibi olmayıp bozulmaktadır. Ziyâdede böyle bir durumun söz konusu olup olmadığı ise tartışmalıdır. Bu konuda ehil olanlar, zâid bir harfin cümleden çıkarılması durumundaki anlamın, cümlede bulunduğu hâldeki anlamı karşılamadığını belirtmişlerdir. Bu, bir şiirden eksiltme yapıldığında vezninin bozulması gibidir.¹⁰⁸ Ziyâdenin, cümlede fazla görünen kelimelerde söz konusu olduğu görüşü de vardır. Örneğin zâid harfler yoluyla söz konusu olan ziyâdede, bu harfler cümleye asıl anlamını katmayıp, sözü vurgulamak amacıyla ilave edilirler. Bu görüşe göre, cümlede asıl anlamında kullanılmayan zâid bir harfin cümleden çıkarılması durumunda anlam bozulmaz, ancak ilk hâldeki gibi güzel ve güçlü de olmaz.¹⁰⁹

Kur’ân’da ziyâde olan, yani fazlalık olan herhangi bir lafız olamayacağını düşünenler ise bu zâid harfleri, “te’kid” ya da “sıla (mutaallakı olmayan harf-i cer)” olarak isimlendirmeyi tercih ederler.¹¹⁰

Mecâzü’l-Kur’ân’da bu mecaz türüne örnek verilen “مَا مَنَعَكَ إِلَّا تَسْجُدَ - Seni secde etmekten ne alıkoydu?” (Â’raf, 7/12) âyetinde “إِلَّا” ifadesinin açılımı “أَنْ لَا” şeklinde olup nefy (olumsuzluk) edatı olan “لَا” harfi zâiddir, yani anlama olumsuzluk katmaz. Bu durumda ifade “مَا مَنَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ - Seni secde etmekten ne alıkoydu?” anlamındadır. Âyetin tefsirinden anlaşıldığına göre “لَا” edatının anlama katkısı îcâb yani zorunluluktur ve önündeki fiilin (secde etme) zorunlu olunan bir iş olduğunu belirtir. Bu da Arap dilinin kullanımlarındandır.¹¹¹ Bu durumda mana “Buna zorunlu olduğun hâlde seni secde etmekten ne alıkoydu” şeklinde olur. Zemaşerî ve Beydâvî de bu zâid harfin burada dâhil olduğu fiili te’kid (vurgulama) için bir sıla (bağlantı) olduğunu söylerler.¹¹² Bu harfin zâid olmadığını söyleyenler de vardır. Bu durumda “مَا مَنَعَكَ” ifadesi “مَا مَنَعَكَ - Sana kim emretti?” şeklinde tefsir edilir ve bununla da sanki “Ne gereksinimin, ihtiyacın, zorunluluğun vardı?” demek istendiği belirtilir.¹¹³ Âyetin manası da “Sana secde etmemeni kim emretti” şeklinde olur.

Yine “فَمَا مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ عَنْهُ حَاجِزِينَ - Hiçbiriniz de bu cezayı engelleyip ondan savamazdı” (Hâkka, 69/47) âyetinde “مِنْ” harfi zâiddir.¹¹⁴ Mukaddimede verilen örneklere ilâveten, “الَّذِينَ” (Nûr, 24/63) âyetinin tefsirinde “عَنْ” harfi; “وَمَنْ يُرِدْ فِيهِ بِالْحَادِ” (Hac, 22/25) âyetinde “إِذْ” zarfı hakkında “zâiddir” açıklaması vardır. Son örnekteki “إِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ” ifadesinin, “قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ” - *Meleklerle*, “Saygı ile

¹⁰⁴ es-Süyûtî, s. 607. Zâid harfler şunlardır: “و - من - ما - لا - ل - ك - ل - ف - في - ك - ل - لا - ما - من - و”. Bk. es-Süyûtî, s. 610.

¹⁰⁵ İbn Manzûr, I, 562.

¹⁰⁶ el-Alevî, II, 123-124; es-Süyûtî, s. 607.

¹⁰⁷ İbn Manzûr, III, 198; Ziyâdenin tarif ve türleri için bk. es-Süyûtî, s. 608-625.

¹⁰⁸ es-Süyûtî, s. 610.

¹⁰⁹ Ebû’l-Fütûh, Muhammed Hüseyin, *Üslûbü’t-Tevkîd fi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Mektebetü Lübnân, Beyrut, ts., s. 195.

¹¹⁰ ez-Zerkeşî, Bedreddîn Muhammed, *el-Burhân fi Ulûmi’l-Kur’ân*, I-IV (thk. Muhammed Ebû’l-Fadl İbrâhim), el-Mektebetü’l-Asriyye, Beyrut 2009, III, 47.

¹¹¹ “العرب تضع "لا" في موضع الإيجاب وهي من حروف الزوائد” Bk. Ebû Ubeyde, I, 211.

¹¹² ez-Zemaşerî, II, 89, el-Beydâvî, III, 7.

¹¹³ İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak, *el-Muharrerü’l-Vecîz fi Tefsîri’l-Kitâbi’l-Azîz*, I-V (thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1422, II, 379.

¹¹⁴ Ebû Ubeyde, II, 116. Neseî de bu harfin zâid olduğunu söyler. Bk. en-Neseî, III, 534.

eğilin” *dedik*” demek olduğu açıklaması yapılır.¹¹⁵ Basra ehlinden bazılarının (Ebû Ubeyde kastediliyor) son âyette “إِذْ” zarfına “zâid” açıklaması yapmasını hatalı bulanlar olmuştur. Taberî bu zarfın zâid olması durumunda anlamın değişeceğini söyleyerek bu eleştiriye katılır. Beydâvî de “إِذْ” in zaman zarfı olduğunu belirtir.¹¹⁶ Bu durumda âyet; “*O vakit meleklerle, “Saygı ile eğilin” demiştik*” anlamındadır. Ebû Ubeyde, tefsirinde zâid harf olarak nitelediği bazı başka kelimeler için de eleştirilmiştir.¹¹⁷

Mecâzû'l-Kur‘ân’da kelimeye zâid olan harflerden de bahsedilir. Örneğin “وَلَا تَزَالُ تَطَّلِعُ عَلَى خَائِنَةٍ” (Mâide, 5/13) âyetinde “خَائِنَةٍ” kelimesindeki “هَاء - hâ” harfi, “خَائِنٌ” şeklinde müzekker gelmesi gereken kelimeye ziyâdedir. Dildeki “رجل علامة - Adam çok iyi bilendir” kullanımı da buna örnektir.¹¹⁸ Yine “فَنَادُوا لَيْلًا وَنَارًا حِينِ مَنَاصٍ” - *Onlar da feryat ettiler, ama artık kurtuluş zamanı değildi*” (Sâd, 38/3) âyetinde, “لَيْلًا” kelimesindeki “التاء - tâ” harfi “هَاء - hâ” harfinin vasıldaki hâlidir. “لا” nefy edatına “هَاء الْوَقْف - vakıf hâ’sı”nı ziyâde ederek “لاه” şeklinde söylemek bazı Arapların bir kullanımındır. Burada “لاه” kelimesi “حِين” kelimesi ile bittiğinden “hâ” harfi vasl (geçiş) için “tâ”ya dönüşmüştür.¹¹⁹

15. Te’kîd (vurgulama) için gelen tekrîr (tekrar) (s. 12):

“رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ كَوْكَبًا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ رَأَيْتُهُمْ لِي سَاجِدِينَ” - *Gerçekten ben on bir yıldız, güneşi ve ayı gördüm. Gördüm ki onlar bana boyun eğiyorlardı*” (Yûsuf, 12/4) âyetinde “رَأَيْتُ - gördüm” kelimesi,¹²⁰ “فَأُولَى لَكَ فَأُولَى” - *(Bu azap) sana lâyıktır lâyıktır*” (Kıyâme, 75/34) âyetinde “فَأُولَى - lâyıktır” lafzı manayı tek’îd için yapılan birer tekrardır. Bu mecaz türünde verilen örnekler için de kitabın tefsir kısmında tekrîr ya da ziyâde ile ilgi bir açıklama yoktur.

Bu mecaz türü de itnâb sanatının ziyâde çeşitlerinden biri olan “tekrîr”e karşılık gelmektedir. Tekrîr, sözün manasını iyice yerleştirmektir. Te’kîd ise sözün muhâtabına tenbîh, uyarı ve hatırlatma gibi bir faydadan dolayı ibâredeki bir sözün tekrarlanmasıdır ve fesâhatın güzelliklerindedir.¹²¹ Tekrîr sanatında te’kîdle birlikte te’sîs, yani yeni anlam ifade etmenin de söz konusu olduğu, bu nedenle tekrîrin te’kîtten daha belîğ olduğu da belirtilir.¹²²

16. Takdîm ve te’hîr (s. 12):

Kâfirlerin inanç ve davranışlarının, engin bir denizde insanın elini çıkarsa göremeyeceği derecede yoğun karanlıklara benzetildiği “إِذَا أُخْرَجَ يَدُهُ لَمْ يَكْدُ يَرَاهَا” - *Elini çıkarsa neredeyse onu bile göremez*” (Nûr, 24/40) âyetinde altı çizili filler arasında takdîm-te’hîr vardır. İfade “إِذَا أُخْرَجَ يَدُهُ لَمْ يَكْدُ يَرَاهَا” - *Elini çıkarsa onu görmez, buna yakın bile olmaz*” takdirindedir.¹²³ “فَإِذَا أَنْزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَاءَ” - *Biz, onun üzerine yağmur indirdiğimiz zaman kıpırdar, kabarır*” (Hac: 22/5) âyetinde de altı çizili kelimeler arasında takdîm-te’hîr vardır ve “رَبَّتْ وَاهْتَزَّتْ” - *kabarır ve kıpırdar*” anlamı kastedilmiştir.

Kur‘ân’ın üslûp özelliklerinden biri olan takdîm ve te’hîr de belâgatın meânî dalına giren konulardandır. Arap dilinde, cümlenin unsurları bazı sebeplerden dolayı normal sıralanışından farklı olarak sıralanabilir. Cümlede bulunması gereken yerden öne alınan bir lafız için takdîm, sonraya bırakılan içinse te’hîr söz konusudur. Sözlükte de takdîm “öne almak, bir şeyi başka bir şeyin önüne geçirmek” anlamındayken bunun zıddı olan te’hîr ise “sonraya bırakmak, bir şeyi

¹¹⁵ Ebû Ubeyde, II, 69; II, 48; I, 36.

¹¹⁶ et-Taberî, I, 439- 442; el-Beydâvî, I, 67.

¹¹⁷ Açıklama ve diğer eleştiriler için bk. Bulut, s. 68-69.

¹¹⁸ Ebû Ubeyde, I, 158.

¹¹⁹ Ebû Ubeyde, II, 176.

¹²⁰ Burada tekrar olduğu görüşünde olanlar olduğu gibi Zemahşerî ve Beydâvî gibi tekrar değil “isti’nâf” olduğu görüşünde olanlar da vardır. Bk. et-Taberî, XV, 556; İbn Atiyye, III, 220; ez-Zemahşerî, II, 443-444, el- Beydâvî, III, 155.

¹²¹ es-Süyûtî, s. 612- 613.

¹²² ez-Zerkeşî, III, 10.

¹²³ Ebû Ubeyde, II, 67.

sonraya ertelemek” manasındadır.¹²⁴ Dildeki takdîm ve te’hîr kullanımlarını bilmek, özellikle lafzen manası bilinmeyen bazı cümlelerde, anlama açıklık kazandırır. Cümlede takdîm, takdîm edilen ifadeyi teberrük (kutsama), ta’zîm (yüceltme), teşrîf (onurlandırma), tahsîs (ayır etme) için yapıldığı gibi, bu lafzın zaman olarak daha önde, sayıca daha çok, ya da daha önemli bir ifade olmasından ötürü de yapılır.¹²⁵

Kur’ân’daki cümlelerin unsurlarının sıralanışında kural olarak bir aykırılık olmasa bile, birbiri ardınca gelen kimi isim ya da fiillerin niçin o şekilde sıralandığının hikmetleri de sorgulanmıştır. Örneğin “... إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ وَالْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ - Şüphesiz müslüman erkeklerle müslüman kadınlar, mü’min erkeklerle mü’min kadınlar...” (Ahzâb, 33/35) âyetinde erkeklerin kadınlardan takdîmi (önce zikredilmesi) bir teşrîf olarak yorumlanırken¹²⁶ “يَهَبُ لِمَنْ يَشَاءُ إِنَّا وَيَهَبُ” - *Dilediğine kız çocukları, dilediğine erkek çocukları verir*” (Şûrâ, 42/49) âyetinde, “إِنَّا” - kızlar/dişiler” lafzının “الذُّكُور - erkekler” lafzından önce zikredilmesi, neslin devamını kadınların sağlaması, kız çocuklarının var oluşunun da insanların değil Allah (c.c.)’ın dilemesine bağlı olduğunu gösterme, Arapların kız çocuklarını belâ olarak sayması ya da fâsılanın (âyet sonlarının uyumunun) sağlanması nedenlerine bağlanır.¹²⁷ Müteakiben gelen “أَوْ يُرْوَاهُمْ ذُكْرَانًا وَإِنَّا” - *Yahut o çocukları erkekler, dişiler olmak üzere çift verir*” âyetinde bu defa da erkeklerin önce zikredilmesi, önceki âyetteki takdîmin fâsıla için olduğunu gösterebilir.

17. Fâilin (öznenin) fiilinin me’fûle (nesneye) ya da başka bir öğeye isnâd edilmesi (s. 12):

Zenginliği nedeniyle kavmine karşı azgınlaşan Kârûn’un akıbetinin anlatıldığı âyetlerde, Kârûn’u şımartan hazinelerinin çokluğu “وَأَتَيْنَاهُ مِنَ الْكُنُوزِ مَا إِنَّ مَفَاتِحَهُ لَتَنُوءَ بِالْعُصْبَةِ أُولِي الْقُوَّةِ” - *Biz ona, anahtarları güçlü bir topluluğa ağır gelecek hazineler verdik*” (Kasas, 28/76) âyeti ile ifade edilir. Bu âyet “وَأَتَيْنَاهُ مِنَ الْكُنُوزِ مَا إِنَّ الْعُصْبَةَ ذَوِي الْقُوَّةِ لَتَنُوءَ بِمَفَاتِحِ نَعْمَةٍ” - *Biz ona, güçlü bir topluluğun anahtarlarını güç bela kaldıracığı hazineler verdik*” takdirindedir. Yani hazinelerin anahtarlarının bir topluluğa ağır gelmesi demek, bu topluluğun onun anahtarlarını taşımakta zorlanması demektir. Ebû Ubeyde dildeki “ينوء البعير بحمله” - *Deve yükü güç bela kaldırıyor*” şeklindeki kullanımı buna örnek gösterir.¹²⁸

Bu mecaz türü de belâgatın bedî‘ dalındaki “kalb” sanatına karşılık gelmektedir. Sözlükte “bir şeyi bir yönden öteki yöne çevirmek” anlamına gelen kalb, bir terim olarak “sözü oluşturan unsurlar arasında takdîm-te’hîr yaparak birini öbürünün yerine koymak”tır.¹²⁹ Bu âyette de isnâdın kalbi söz konusudur. Yani “العصبة” lafzı “مفاتيحه” ile takdîm-te’hîr edilerek böylece “لَتَنُوءَ” fiili, öznesine (العصبة) değil nesnesine (مفاتيحه) isnâd edilmiştir (yüklenmiştir).¹³⁰

Kalb sanatıyla ilgili, başka kitaplarda geçen şöyle bir örnek daha verebiliriz: “لِكُلِّ أَجَلٍ كِتَابٌ” - *Her ecelin (vadenin) bir yazısı vardır*” (Ra’d, 13/38) âyeti “لِكُلِّ كِتَابٍ أَجَلٌ” - *Yazılı her şeyin bir vadesi vardır*” takdirindedir. Yani âyetteki “أَجَلٌ” ve “كِتَابٌ” kelimeleri takdîm-te’hîr ile birbirinin yerini almışlardır.¹³¹

18. Bir lafzın iki ya da daha çok vecihle okunması (s. 13):

İbrâhim (a.s.)’ın kendini çocukla müjdeleyen meleklerin haberine karşı şaşkınlığını ifade eden “قَالَ أَبَشَّرْتُمُونِي عَلَى أَنْ مَسَّنِيَ الْكِبَرُ فَبِمِ ثُبُورِي” - *“Bana yaşlılık gelip çatmış iken beni mi müjdeliyorsunuz? (Bana) neyi müjdeliyorsunuz?” dedi*” (Hicr, 15/54) âyetindeki “ثُبُورِي”

¹²⁴ İbn Manzûr, XII, 465; IV, 12.

¹²⁵ es-Süyûtî, s. 501-506.

¹²⁶ es-Süyûtî, s. 502

¹²⁷ el-Beydâvî, V, 84.

¹²⁸ Ebû Ubeyde, II, 110.

¹²⁹ İbn Manzûr, I, 685; et-Teftâzânî, Sa’duddîn Mes’ûd, *el-Mutavvel ale’t-Telhis*, Dâru’t-Tıbbâti’l-Âmire, İstanbul 1791, s.123

¹³⁰ Benzer izahlar için bk. el-Ferrâ, II, 310.

¹³¹ es-Süyûtî, s. 556; el-Ferrâ, II, 65.

lafzında farklı kıraatler vardır. Medine ehli âyetteki altı çizili kelimenin sonunu, “muzâf nûnu (bununla nûnû'l-vikâye¹³² kastediliyor)” eklemeksizin, kesreleyerek “تُبَشِّرُونَ” şeklinde okur. Buna göre kelimenin aslı “تَبَشِّرُونِي” şeklinde “mütেকellim yâsı (ى)” ile dir. Bu “yâ”dan dolayı telaffuzda kolaylık için önünde bulunan “cemi nûn”u kesre hareke alır ve bu kesre “yâ”nın yerine geçer, böylece “yâ” düşer. Bu kıraatle ilgili, kelimenin “nûnû'l-vikâye”li olduğu ve yan yana gelen iki “nûn”dan “cemi nûnu”nun hazfedildiği görüşü de vardır. Kelime “تَبَشِّرُونِي” şeklinde sîgadaki “cemi nûnu”un “nûnû'l-vikâye”ye teşdîdi (şeddelenmesi) ve “mütেকellim yâsı” ile de, “تَبَشِّرُونَ” şeklinde sadece teşdîd ile de okunmuştur. Bu kıraatlere göre “فِيمَ تُبَشِّرُونَ” ifadesinin mef‘ûlü zikredilmiştir ve ifade “Bana neyi müjdeliyorsunuz?” anlamındadır. Bu kıraatlere karşılık Ebû Amr ref alâmeti olduğunu düşündüğü sondaki “nûn”u, “cemi nûnu” olarak tahfîf ile (şeddelemeksizin) fethalı okur ki cumhurun kıraati de bu şekildedir. Bu durumda fiilin mef‘ûlü (bana) mahzûftur ve “فِيمَ تُبَشِّرُونَ” âyeti “فَبَأَيِّ شَيْءٍ تَبَشِّرُونَ” (Bana) neyi müjdeliyorsunuz?” takdirindedir.¹³³ Bu farklı kıraatlerin anlamda bir ihtilafa sebep olmadığı söylenmelidir.

19. Bir lafzın manası hakkında iki ya da daha çok vechin olması (s. 13):

Yoksullara pay vermemeyi düşünerek erkenden ürün devşirmeye giden bahçe sahiplerinden bahseden “وَعَدُوا عَلَىٰ حَزْدٍ قَادِرِينَ” (Kalem, 68/25) âyetindeki “حرد” kelimesinin manası hakkında “engelleme - منع”, “niyet - قصد”, “öfke ve kin - غضب و حقد” şeklinde üç vech vardır. Bu vecihlere göre âyetin manalarını sırayla şu şekilde verebiliriz: “(Kendilerince yoksulları bahçeden) engellemeye (yoksun bırakmaya) güçleri yeterek erkenden yola düştüler”; “(Bahçeye çabucak ulaşma) niyetiyle (kendilerince ürünü devşirmeye) güçleri yeterek erkenden yola düştüler”; “(Sadece) öfke ve kin güçleri yeterek erkenden yola düştüler.” Ebû Ubeyde “حردت الناقة” - Dişi deve sütünü engelledi (sütü kesildi)” kullanımını delil getirir ve diğer anlamlarla ilgili görüş ve kullanımlara da yer verir.¹³⁴ “حرد” kelimesinin, bahçenin ismi olduğu görüşü de vardır.¹³⁵ Bahçe sahipleri bu bahçeye vardıklarında, kendilerinin her neye güçleri yetiyorsa Allah (c.c.)’in takdirinin onun da üstünde olduğunu hatırlarlar, nitekim bahçe harap olmuştur.

20. Farklı lafızlarla gelen ihtilafı kıraatler (s. 13):

Burada söz konusu ihtilaf, bir kelimenin harflerinin farklı noktalanişi ya da harekelenişi, dolayısı ile farklı lafızlara dönüşebilmesinden kaynaklanmaktadır. Örneğin, kralın rüyasının yorumlaması için, zindandan çıkınca unuttuğu zindan arkadaşı Yûsuf’u hatırlayan kişiden bahseden “وَقَالَ الَّذِي نَجَا مِنْهُمَا وَادَّكَرَ بَعْدَ أُمَّةٍ أَنَا أُنْتَكُمُ بِنَاوِيلِهِ فَارْسُلُون” - Zindandaki iki kişiden kurtulmuş olanı, nice zamandan sonra (Yûsuf’u) hatırladı ve, “Ben size onun yorumunu haber veririm, hemen beni (zindana) gönderin” dedi” (Yûsuf, 12/45) âyetindeki “بَعْدَ أُمَّةٍ - nice zamandan sonra” ifadesi “بَعْدَ أُمَّةٍ - unutkanlıktan sonra”¹³⁶ şeklinde de okunmuştur. “أُمَّة”, nisyan (unutkanlık) demektir.¹³⁷ Kelimeyi “إِمَّةٌ” şeklinde hemzeyi kesreleyerek okuyanlar da olmuştur ki bu da nimet, ihsan demektir ve “بَعْدَ إِمَّةٍ” ifadesinin anlamı da “بعد ما أنعم عليه بالنجاة” - ona kurtuluşu ihsan eden şeyden sonra” şeklindedir.¹³⁸

Yine “فَتَنبِيئُوا أَنْ تُصِيبُوا قَوْمًا بِجَهَالَةٍ” - Bilmeyerek bir topluluğa zarar vermemek için (bir fâsığın getirmiş olduğu haberin doğruluğunu) araştırın” (Hucurât, 49/6) âyetindeki altı çizili kelimeyi Medine ehli “فتنبئوا” - titiz davranın (acele davranmayın)” şeklinde okumuştur. Sağlık, açıklık,

¹³² Mütেকellim yâsı fiille bitiştiğinde, kendinden önce getirilen nûn’dur. Buna “nûnû'l-imâd” da denir. Bk. İbn Hişâm, Abdullâh Cemâlüddîn b. Yûsuf, *Muğni'l-Lebîb* (thk. Mâzin el-Mübârek), Dâru'l-Fikr, Dumaşk 1985, s. 450.

¹³³ Ebû Ubeyde, I, 352; el-Ferrâ, II, 89-90; Taberî, XVII, 112; el-Beydâvî, III, 213; İbn Atiyye, III, 365.

¹³⁴ Ebû Ubeyde, II, 265-266, “حرد” kelimesinin anlamı için bk. er-Râğîb, 381-382.

¹³⁵ Kelimenin tefsiri için bk. et-Taberî, XXIII, 546-548; el-Beydâvî, V, 235; en-Nesefî, III, 552.

¹³⁶ İfade kaynaklarda “بَعْدَ أُمَّةٍ” şeklinde de geçer. Bk. et-Taberî, XVI, 121.

¹³⁷ Bk. Ebû Ubeyde, I, 313; el-Ferrâ, II, 47; en-Nahhâs, Ebû Ca‘fer Ahmed b. Muhammed, *İ'râbü'l-Kur‘ân*, I-V (thk. Muhammed Ali Beydûn), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1421/2000, II, 204.

¹³⁸ ez-Zemahşerî, II, 475-476; el-Beydâvî, III, 165.

inceleme talep eden iki lafzın manası yakındır.¹³⁹ Mukaddimede mecaza örnek verilen bu ve başka iki âyet hakkında tefsir kısmında bu türlü bir açıklama bulunmamaktadır.

21. Edatların, buldukları konuma göre başka edatların manalarında gelmesi (s. 14):

Mukaddimede bu mecaza örnek olarak verilen “وَالْأَرْضَ بَعْدَ ذَلِكَ دَحِيهَا” - *Ondan sonra (semayı yarattuktan sonra) yeri yayıp döşedi*” (Nâziât, 79/30) âyetindeki “بعد - sonra” edatının “مع - birlikte” manasında olduğu ile ilgili açıklama farklı kaynaklarda mevcutken¹⁴⁰ *Mecâzü'l-Kur'ân*'ın tefsir kısmında yoktur. Ancak sahip olduklarıyla övünüp kötü meziyetlere sahip kişilerden bahseden “عُنَلِ بَعْدَ ذَلِكَ زَنِيمٌ” - *Kaba, sonra da soysuz*” (Kalem, 68/13) âyetindeki edat için aynen böyle bir açıklama vardır.¹⁴¹ Buna göre âyet “*Kaba, bununla birlikte soysuz*” anlamındadır. Yine “أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَعُوضَةٌ فَمَا فَوْقَهَا” (Bakara, 2/26) âyetindeki “فَوْقَهَا” kelimesi “فَوْقَهَا” anlamında; “لَأَصْلَبَنَّكُمْ فِي جُدُوعِ النَّخْلِ” (Tâhâ, 20/71) âyetindeki “فِي” harfi “عَلَى” anlamında; “إِذَا كَتَلُوا عَلَى النَّاسِ يَسْتَوْفُونَ” (Mutaffifin, 83/2) âyetindeki “عَلَى” harfi “مِنْ” anlamında tefsir edilir.¹⁴²

22. Müzekker bir kelimeden bedel olan müennes bir lafzın niteliğini bildiren kelimenin de müzekker olması (s. 15):

Kıyamet gününden bahseden “السَّمَاءُ مُنْفَطِرٌ بِهِ” - *O günle gök (bile) yarılmıştır*” (Müzzemmil, 73/18) âyetinde müennes olan “السَّمَاءُ” kelimesi, müzekker olan “السَّقْفُ - çatı” kelimesinden bedeldir (çatıyı kasteder). Nitekim Arapça’da evin çatısı, “هَذَا سَمَاءُ الْبَيْتِ” şeklinde “سَمَاءُ” kelimesi ile ve bu kelime de müzekkermiş gibi kullanılır. Bu nedenle kıyamet günü semanın niteliğini bildiren “مُنْفَطِرٌ - yarılmış” kelimesi de olması gerekenin aksine sonuna “تَآؤُتِ - müenneslik tâsı” almamış ve müzekker olarak gelmiştir. Ebû Ubeyde bu kelime ile ilgili, Arab’ın bazen müenneslik tâsını kullanmaya gerek görmediği şeklindeki görüşü de zikreder.¹⁴³ Ferrâ da (ö. 207/822) semâ kelimesinin hem müzekker hem müennes olarak kullanıldığını, burada da müzekker olduğunu belirtir.¹⁴⁴ Yani bu kural dışı gibi görünen kullanım da Arap dilinin dâhilindedir.

23. Farklı i'râb vecihleri (s. 16):

“وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا” (Mâide, 5/38) âyetinde altı çizili kelimeler merfû olarak i'râb aldığı gibi, “وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ” şeklinde mansûb olarak da i'râb almışlardır. Ebû Ubeyde kelimelerin mübtedâ olarak merfû i'râb almasından yanadır. Buna göre âyetin takdiri “وَفِي الْقُرْآنِ (أَوْ فِي الْفَرِيضَةِ) وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ (أَي جَزَاؤُهُمَا أَنْ تَقَطَّعَ أَيْدِيَهُمَا) فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا” - *Kur'ân'da (ya da hukukta) “Hırsız erkek ile hırsız kadın da (yani bunların ellerininin kesilmesi hükmü de) vardır, öyleyse o ikisinin ellerini kesin”* şeklindedir. Yani haber (وَفِي الْقُرْآنِ) mahzûftur, “فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا” ifadesi ise ayrı bir cümledir.¹⁴⁵ Diğer bir görüşe göre de haber “فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا” ifadesidir, yani mahzûf değildir. Mübtedâ konumundaki “السَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ” isimlerinin başındaki “ال” takıları ise sırayla “وَالَّذِي سَرَقَ وَالتَّي سَرَقَتْ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا” - *Hırsızlık eden erkeklerle hırsızlık eden kadının ellerini kesin*” şeklindedir. İsm-i mevsûller cümlede mübtedâ konumunda olduklarında umumiyetle şart ifade ettiklerinden haber cümlesindeki emrin başına da “فَاقْطَعُوا” şeklinde “ف - fâu's-sebebiyye” dâhil olmuştur.¹⁴⁶ Bu izah, haberin başına “ف” harfinin birleşmeyeceği itirazına karşıdır. “السَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ” ifadesinin mansûb i'râb alması

¹³⁹ el-Ferrâ, III, 71; et-Taberî, XXII, 286; en-Nahhâs, IV, 141; ez-Zemahşerî, IV, 360. Kıraat farklılıklarının Kur'ân belâgatı açısından değerlendirilmesi konusunda bilgi için bk. Çağıl, Necdet, *Kur'ân'ın Belâgat ve Fonetik Yapısı - Kıraat Olgusu Çerçevesinde*-, İlahiyât Yay., Ankara 2005.

¹⁴⁰ Bk. et-Taberî, XXIV, 208; en-Nahhâs, V, 92; İbn Atiyye, V, 434.

¹⁴¹ Ebû Ubeyde, II, 265. Ayrıca bk. et-Taberî, XXIII, 536; en-Nahhâs, V, 7.

¹⁴² Ebû Ubeyde, I, 35; II, 23; II, 289.

¹⁴³ Ebû Ubeyde, II, 274.

¹⁴⁴ Bu tefsire şu beyit delil gösterilmiştir: “فَلَوْ رَفَعَ السَّمَاءَ إِلَيْهِ قَوْمًا ... لَحَقْنَا بِالنَّجْمِ مَعَ السَّحَابِ”. Bk. el-Ferrâ, III, 199.

¹⁴⁵ Ebû Ubeyde, I, 165.

¹⁴⁶ ez-Zemahşerî, I, 631; en-Nesefî, I, 445; el-Beydâvî, II, 126.

görüşüne gelince, bu i‘râbın nedeni, ilgili lafızların gizli olan bir fiilin mef‘ûlü olmalarıdır. Bu durumda âyetin takdiri “فَعَاقِبُوا (أَوْ فَاقْطَعُوا) السَّارِقَ وَ السَّارِقَةَ” - *Hırsız erkekle hırsız kadını cezalandırın (veya -ellerini- kesin)*” şeklinde olur.¹⁴⁷

Bu konudaki bir diğer izah da Arap dilinde “السارق و السارقة” ifadesinin hırsızlık yapan herkesi içeren umumi bir ifade olması hâlinde merfû, muayyen (belirli) birilerinin kastedilmesi durumunda mansûb olarak i‘râb alacağıdır. Burada ise hırsızlık yapan herkes için talep edilen bir ceza söz konusudur ve merfû okumak evlâdır. Çoğunluğun görüşü bu şekildedir. Mansûb okumanın daha uygun olduğu görüşü de vardır. Buna göre Arapça’da bir talepte bulunurken, örneğin “زَيْدًا فَاصْرَبْهُ” - *Zeyd’e vur*” yerine, aynı anlamda “زَيْدًا فَاصْرَبْهُ” demek daha güzeldir ve tercih edilir.¹⁴⁸

Âyetteki kelimelerin “وَالسَّارِقُونَ وَالسَّارِقَاتُ فَاقْطَعُوا أَيْمَانَهُمَا” şeklinde cemi olarak okunduğu bir kıraat daha vardır. Ayrıca Übey b. Kâ‘b’ın (ö. 22/642) mushafında “وَالسَّرَقُ وَالسَّرَقَةُ” şeklinde bir yazım da tespit edilmiştir.¹⁴⁹

Mecâzü'l-Kur‘ân’ın mukaddimesinin müellifinin mecazın türleri olarak saydığı lafız, mana ve kıraatle ilgili bu hususlara bakarsak, onun mecaz ile, Arapça’da kelimelerin cümlede farklı geliş şekillerini ve bu şekillere göre aldıkları manaları kastettiğini söyleyebiliriz. Çalışmanın bu kısmında mecazın bu muhtemel türleri ile ilgili verilen bilgiler, bu kullanımları bilmeyenler için söz konusu olabilecek Kur‘ân’da dil hataları olduğu zannını bertaraf etmesi açısından önemlidir.

Mecâzü'l-Kur‘ân’ın giriş bölümünün yeni bir besmele ile başlayan üçüncü kısmında müellif, Kur‘ân’ın Arapça olarak indiğinden, Kur‘ân’da Arapça’dan başka bir şey olduğunu söyleyenin büyük bir laf etmiş olacağından bahseder ve buna Tâhâ lafzını örnek vererek “Tâhâ Nabatlılardan alınmıştır” diyenin yanlış yaptığını söyler. Burada şu ifadeleriyle sûre başlarındaki “hurûf-ı mukattaa” hakkındaki görüşünü de izhar eder: “Tâhâ kelâmın başlangıcı, sûrenin ismi ve şîâridir (nişanıdır).” Yani o, bu harflerde gizli manalar aramaz. Ancak burada, Kur‘ân’da Arapça’dan başka bir kelime olmadığını ifade eden müellifin; Arapça’daki bir lafzın, lafzen ya da mana olarak Farsça veya başka bir lisandaki bir lafızla uyuşup benzeyebileceğini ifade ettiği de söylenmelidir. Burada Kur‘ân’da da Arap dilinde olan garîb, meânî ve çeşitli mecaz türlerinin olduğunu yineler.¹⁵⁰ Müellifin bu son görüşünden, onun “garîb” ile başka dillerden alınmış kelimeleri kastetmediğini anlayabiliriz, çünkü o Kur‘ân’da Arapça’dan başka bir şey olmadığını belirtmiştir. Ayrıca kimilerinin yabancı köklü olarak kabul ettiği kelimeler hakkında *Mecâzü'l-Kur‘ân*’da bu yönde bir izah yoktur. Örneğin “elîm, cibt, evvâb, esfâr, merkûm” kelimelerinin sadece anlamları açıklanmıştır.¹⁵¹ Sonuç olarak *Mecâzü'l-Kur‘ân*’da garîb, mecaz, tefsîr ve te‘vîl kelimeleri birbirinin müteradifidir diyebiliriz.¹⁵²

5. SONUÇ

Ebû Ubeyde, tefsir başta olmak üzere temel İslâm bilimlerinde esas olan filolojik eserler bırakan erken dönem İslâm âlimlerindedir. Tefsir, hadis, fıkıh ve ahbâr alanlarında nahvî ve lügavî meselelerle ilgilenmiş ve bu konularda eserler yazmıştır.

¹⁴⁷ en-Nehhâs, I, 267.

¹⁴⁸ el-Ferrâ, I, 306; et-Taberî, X, 294; ez-Zemahşerî, I, 631

¹⁴⁹ el-Ferrâ, I, 306; et-Taberî, X, 294; İbn Atiyye, II, 188.

¹⁵⁰ Ebû Ubeyde, I, 16-18.

¹⁵¹ Bk. Ebû Ubeyde, I, 32, 129; II, 179, 258, 289. Yabancı kökenli olarak kabul edilen kelimeler için bk. es-Süyûtî, s. 335-345.

¹⁵² Ebû Ubeyde, neşredenin girişi, s. 18, 19.

Ebû Ubeyde'nin *Mecâzü'l-Kur'ân*'ı filolojik bir tefsirdir ve Kur'ân kelimelerinin Arap dilindeki özel kullanımları hakkında müracaat edilebilecek önemli bir kaynaktır. Eser, Kur'ân tefsirinde kaynak olarak ilklerden olması nedeniyle tarihte önde gelen filolog, müfessir ve diğer ilim adamları tarafından ilgi görmüştür. Bu tür erken dönem çalışmaları, Kur'ân'ın indiği dönemden ve o dönemde konuşulan Arapça'nın kullanımlarından uzaklaştığımız günümüzde de hakkında ayrı çalışmalar yapılmasını gerektirecek ayrı bir önemi haiz olmuştur.

Ebû Ubeyde'nin *Mecâzü'l-Kur'ân*'ı, Kur'ân'ın tamamının değil, âyetlerdeki bazı kelimelerin izah edildiği bir tefsirdir. Tefsir sadece sonraları hakikatin karşısı olarak bir ıstılah hâline gelen ve bir çeşit söz söyleme sanatı olan mecaza giren Kur'ân kelimelerini ihtiva etmez. Bu anlamdaki mecazla birlikte, mana ile ilgili olan diğer belâgat ve nahiv konularını da kapsar. Tefsirde “مجازه” ifadesinin geçtiği yerlerde bununla sözün anlamı, takdiri, i'râbı kastedilir. Ayrıca tefsirde mecâz, garîb, tefsîr ve te'vîl kelimeleri birbirinin müteradifi olarak kullanılır. Eserin mukaddimesinde çeşitleri örneklerle sıralanan mecaz ise; Arap dilinde lafızların kıraat, nahiv ve belâgat açısından geliş şekillerine göre manalarını ihtiva eden kapsamlı bir kelimedir. Bu mecaz türleri özellikle, sonraki yıllarda teşekkül eden belâgat ilminin konularını içermesi ve Kur'ân dilinin özel kullanımlarını, Arap dilinin sınırları içinde izah etmesi açısından önemlidir. Bu yönüyle mukaddime, Kur'ân dilinin belâgat değerini gösterir ve Kur'ân'da dil hataları olduğunu iddia edenlere karşı bir cevap teşkil eder.

Mecâzü'l-Kur'ân'ın tefsir usûlü derslerinde başvurulabilecek bir kaynak olan mukaddimesinin, eserin yazıldığı dönemde kitaba mukaddime ekleme âdeti olmadığından, Ebû Ubeyde tarafından değil de râvisi Esrem tarafından kaleme alınmış olması muhtemeldir. Mukaddimedeki mecaz türlerine verilen örnek âyetlerin bir kısmının tefsiri, eserde ayrıyeten ve kimi zaman daha açıklayıcı olarak yer alırken bir kısmının yer almaması da mukaddimenin en azından bu kısmının Ebû Ubeyde'ye ait olmadığını gösterebilir. Durum böyle olsa bile mukaddimedeki anlatılan hususlar, tefsir kısmında yer aldığı kadarıyla işlenenlere uygunluk arz eder.

KAYNAKLAR

- el-Alevî, Yahyâ b. Hamza, *et-Tirâzü li-Esrâri'l-Belâga ve Ulûmi Hakâiki'l-İ'câz*, el-Mektebetü'l-Unsuriyye, I-III, Beyrut 1423/2002.
- el-Beydâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullâh, *Envârü't-Tenzîl ve Esrâri't-Te'vîl*, I-V (thk. Muhammed Abdurrahmân el-Mar'aşlı), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1997.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, I-II, Diyanet İşleri Başkanlığı Reisiği Yay., Ankara 1960.
- Bostancı, Ahmet, “Arap Dilinde Fiil ve Fiilimsilerin Âkil ve Gayri Âkil Varlıklara İsnadı Meselesi: Kur'ân-ı Kerîm Çerçevesinde Bir İnceleme”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 13 (2006), 25-44.
- Bulut, Ali, “Ebû Ubeyde'nin Mecâzü'l-Kur'ân'ına Yönelik Bazı Eleştiriler”, *Nüşa*, sy. 15 (Güz 2004), 63-76.

- _____, *Erken Dönem Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Açısından Değerlendirilmesi* (Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2009.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yay., Ankara 2010.
- Demirci, Muhsin, *Tefsir Usûlü*, İFAV Yay., İstanbul 2012.
- Durmuş, İsmail, “Mecaz”, *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 217-220.
- Ebû Ubeyde, Ma‘mer b. Müsennâ, *Mecâzü‘l-Kur‘ân*, I-II (nşr. Fuad Sezgin), Mısır 1954.
- Ebü‘l-Fütûh, Muhammed Hüseyin, *Üslûbü‘t-Tevkîd fi‘l-Kur‘âni‘l-Kerîm*, Mektebetü Lübnân, Beyrut, ts.
- el-Enbârî, Ebû‘l-Berekât Kemâlüddîn, *Nüzhetu‘l-Elîbbâ fi Tabakâti‘l-Udebâ* (thk. İbrâhim es-Sâmerrâî), Mektebetü‘l-Menâr, Ürdün 1985.
- el-Eş‘arî, Ebû‘l-Hasen Alî b. İsmâil b. Ebî Bişr, *Makâlâtü‘l-İslâmiyyîn ve‘htilâfü‘l-Musallîn*, I-II (thk. Naîm Zerkûr), el-Mektebetü‘l-Asriyye, Beyrut 2005.
- el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbü‘l-Luga*, I-VIII (thk. Muhammed Avad Mer‘ab), Dâru İhyâi‘t-Türâsi‘l-Arabî, Beyrut 2001.
- el-Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd, *Meâni‘l-Kur‘ân*, I-III (thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî ve dğr.), Dâru‘l-Misriyye li‘t-Te‘lif ve‘t-Tercüme, Mısır, ts.
- Hacımüftüoğlu, Nasrullah, *Kur‘ân‘ın Belâgati ve İ‘câzi Üzerine*, EKEV Yay., Erzurum 2001.
- el-Hatîbü‘l-Bağdâdî, Ebû Bekr, *Târîhu Bağdâd*, I-XXIV (thk. Mustafa Abdülkadîr Atâ), Dâru‘l-Kütübi‘l-İlmiyye, Beyrut 1997.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak, *el-Muharrerü‘l-Vecîz fi Tefsiri‘l-Kitâbi‘l-Azîz*, I-V (thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed, Dâru‘l-Kütübi‘l-İlmiyye, Beyrut 1422.
- İbn Hallikân, Ebû‘l-Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü‘l-A‘yân ve Enbâü Ebnâi‘z-Zemân*, I-VII (thk. İhsân Abbâs), Dâru Sâdir, Beyrut 1994.
- İbn Hişâm, Abdullâh Cemâlüddîn b. Yûsuf, *Muğni‘l-Lebib* (thk. Mâzin el-Mübârek), Dâru‘l-Fikr, Dımaşk 1985.
- İbn Manzûr, Ebû‘l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mûkerrem, *Lisânü‘l-Arab*, I-XV, Dâru Sâdir, Beyrut 1993.
- İbnü‘l-Esir, *el-Kâmil fi‘t-Târîh*, I-X (thk. Ömer Abdüsselâm), Dâru‘l-Kitâbi‘l-Arabî, Beyrut 1997.
- İbnü‘n-Nedîm, *el-Fihrist*, I-II (thk. İbrâhim Ramazân), Beyrut 1997.
- el-Kazvîni, Muhammed b. Abdîrrahmân el-Hatîb, *el-Îzâh fi Ulûmi‘l-Belâga*, I-III (thk. M. Abdülmün‘im el-Hafâci), Dâru‘l-Cil, Beyrut, ts.
- Kılıç, Hulûsi, “Belâgat”, *DİA*, İstanbul 1992, V, 380-383.
- en-Nahhâs, Ebû Ca‘fer Ahmed b. Muhammed, *İ‘râbü‘l-Kur‘ân*, I-V (thk. Muhammed Ali Beydûn), Dâru‘l-Kütübi‘l-İlmiyye, Beyrut 1421/2000.
- en-Nesefî, Ebû‘l-Berekât, *Medârikü‘t-Tenzîl ve Hakâiku‘t-Te‘vîl*, I-III (thk. Yûsuf Ali), Dâru‘l-Kelimi‘t-Tayyib, Beyrut 1998.
- er-Râğîb, el-İsfahânî, *Müfredât -Kur‘ân Kavramları Sözlüğü-*, (çev. ve notlandıran Yusuf Türker), Pınar Yay., İstanbul 2010.
- es-Sâlih, Subhî, *Kur‘ân İlimleri*, (trc. M. Said Şimşek), Kitap Dünyası Yay., Konya 2008.
- Sezgin, Fuad, *Buhârî‘nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul 1956.
- es-Süyûtî, Celâleddîn Abdurrahmân Ebû Bekr, *el-İtkân fi Ulûmi‘l-Kur‘ân*, Dâru‘l-Kitâbi‘l-Arabî, Beyrut 2011.
- et-Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmiu‘l-Beyân fi Te‘vîli‘l-Kur‘ân*, I-XXIV (thk. Ahmed Muhammed Şâkir), Müessesetü‘r-Risâle, Beyrut 2000.
- et-Teftâzanî, Sa‘duddîn Mes‘ûd, *el-Mutavvel ale‘t-Telhis*, Dâru‘t-Tıbbâti‘l-Âmire, İstanbul 1791.
- Turgut, Ali, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yay., İstanbul 1991.
- Tülücü, Süleyman, “Ma‘mer b. Müsennâ”, *DİA*, Ankara 2003, XXVII, 551-552.
- Yazır, M. Hamdi, *Hak Dini Kur‘ân Dili*, I-X (sad. İsmail Karaçam v.dğr.), İstanbul, ts.

Yerinde, Adem, "Mecâzü'l-Kur'ân", *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 225-227.

_____, "Mecâzü'l-Kur'ân'ı Çerçevesinde Ebû Ubeyde'nin Tefsirciliği", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 19 (2009), 151-189.

ez-Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullâh, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvil fî Vücûhi't-Te'vil*, I-IV, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1987.

ez-Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, I-IV (thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim), el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 2009.

ez-Zübeydî, *Tâcü'l-Arûs*, I-XXXV (thk. İbrâhim et-Terzî), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1984.